

≈ Jubileumnummer ≈

H

Tijdschrift over de geschiedenis van
Heemstede en Bennebroek

eerlijk Heden

Jaargang 38 – najaar 2011 – nummer 150

*Schilder Anton Koster Dominee Syb Talma
Rijwielfabrikant Heemskerk Mariënheuvel
Le petit paradis du cher Benn'brouck Bocciofila
Hendrik Albertus van den Eijnde Architect Jan Stuyt
Landgoed Bosch en Hoven De familie Baruch
Rusten op Hageveld De begraafplaats bij GZZ InGeest
Bijzondere details in Heemstedse interieurs*

Inhoud

Voorwoord

Jaap Verschoor

Beeldende kunst

Anton Koster, gewaardeerd schilder van bloembollenvelden 7
Anja Kroon

Sociale geschiedenis

De onbekende laatste jaren van minister en dominee Syb Talma 13
Marc de Bruijn

Een verdwenen winkel

Rijwielfabrikant Heemskerk aan de Koediefslaan 23
Marloes van Buuren

Religieuze geschiedenis

Onbekend Mariënheuvel, maar de wereld daarachter... 31
Cees Peper

'Le petit paradis du cher Benn'brouck' 37
Marga van der Wel

Sport

Bocciofila: Italiaanse balsport in Heemstede 47
Marloes van Buuren

Beeldende kunst

Nieuwe vondsten uit het archief van Hendrik Albertus van den Eijnde 51
Michel Bakker

Architectuur en ontwikkeling van buurten

Een kosmopolitische kameleon in Heemstede: architect Jan Stuyt 57
Kees Veelenturf

Het terrein van landgoed Bosch en Hoven na 1921 65
Frans Harm

Joodse geschiedenis

De familie Baruch, de Heemstedse joden en de Holocaust 71
Wim de Wagt

Verborgene begraafplaatsen

Rusten op Hageveld. Een onbekende Heemstedse begraafplaats 79
Michel Bakker

Stil toegedekt door het groen. Een serene begraafplaats in het oude duinbos 85
Marloes van Buuren

Decoratieve elementen

Details die het karakter bepalen. Bijzondere elementen in Heemstedse interieurs 91
Marloes van Buuren

Bestuur

Jaap Verschoor, voorzitter
Gerard Bettink, secretaris
Ton Bruseker, penningmeester en
ledenadministratie
Marijke Meyer-Wijnaendts,
karakterbehoud
Marc de Bruijn, marketing en PR
Gerry Weijers-van Vugt,
evenementencommissie
Marloes van Buuren,
redactie HeerlijkHeden

Secretariaat

Gerard Bettink
Van Merlenlaan 40
2101 GE Heemstede
023 528 47 41
g.bettink@tiscali.nl

Ledenadministratie

Ton Bruseker
Hagenduin 52
2104 AT Heemstede
023 528 55 25
antonb@ziggo.nl

Redactie HeerlijkHeden

Marloes van Buuren
Frans Harm
Anja Kroon
Cees Peper
Klaartje Pompe

Redactieadres

Marloes van Buuren
Richard Holplein 10
2102 EP Heemstede
023 529 07 56
marloes.van.buuren@planet.nl

Werkgroep karakterbehoud

Michel Bakker
Jan Elissen
Daan Kerkvliet
Hans Luiten
Marijke Meyer-Wijnaendts
Martin Pulleman
Maarten van Voorst van Beest

Evenementencommissie

Eveline van Bommel-Noorman
van der Dussen
Marijke van Donge-Last
Theo Jonckbloedt
Tineke Mascini-Maartense
Gerry Weijers-van Vugt

Historische informatie

Hans Krol
Johannes Verhulstlaan 26
2102 XT Heemstede
023 528 29 77
jlpmkrol@tiscali.nl

Website

www.hv-hb.nl
webmaster: Alexander Koopman
alexanderkoopman@xs4all.nl

Vormgeving HeerlijkHeden

Peter Verwey Grafische Producties bv,
Heemstede

Drukwerk HeerlijkHeden

Ten Brink, Meppel

Historische Vereniging Heemstede-Bennebroek

Doelstelling en activiteiten

Het bevorderen van kennis over en belangstelling voor de geschiedenis van Heemstede en Bennebroek en de zorg voor het karakterbehoud van hetgeen van historische, stedenbouwkundige, architectonische en/of landschappelijke betekenis is. De vereniging geeft het kwartaaltijdschrift HeerlijkHeden en historische publicaties uit, organiseert excursies, geeft lezingen, werkt mee aan de jaarlijkse Open Monumentendagen en is alert op de instandhouding van karakteristieke elementen in Heemstede en Bennebroek.

Lidmaatschap

Aanmelding, opzegging en adreswijziging bij de ledenadministratie of via www.hv-hb.nl. Het lidmaatschap loopt jaarlijks door, tenzij u schriftelijk opzegt vóór 1 november. De contributie is € 18,- per jaar (of zoveel meer als u zou willen geven), na ontvangst van een acceptgiro over te maken op banknummer 27 35 06 ten name van penningmeester HVHB, Heemstede. Buitenlandse leden die zich nieuw aanmelden betalen een toeslag vanwege de hogere verzendkosten.

HeerlijkHeden

HeerlijkHeden verschijnt viermaal per jaar. De naam van het tijdschrift verwijst naar de heerlijkheden Heemstede en Bennebroek, die in de voorbije eeuwen onder het gezag van een ambachtsheren stonden. De H, twee keer als hoofdletter geschreven, geeft aan dat het ook 'heden' nog 'heerlijk' is in deze plaatsen te wonen. Het silhouet achterop de omslag geeft van links naar rechts een aantal gebouwen van Bennebroek en Heemstede weer.

Honderdvijftig HeerlijkHeden Jaap Verschoor

Van stencil tot magazine, maar altijd een feest

Voor u ligt een bijzonder nummer van HeerlijkHeden: aflevering 150, het eerste nummer op groot formaat en in kleur, en bovendien dubbeldik. Ook de komende nummers zullen in kleur en op A4-formaat verschijnen, zij het niet zo dik als 150. Door dat grotere formaat komen veel foto's beter tot hun recht en is de tekst prettiger leesbaar. Kortom, we zetten een nieuwe stap naar een nog mooier tijdschrift.

De nummers 50 en 100 waren opvallend genoeg geen speciale uitgaven. In het redactioneel wordt weliswaar met trots vermeld dat het jubileumnummers zijn, maar qua uitvoering en inhoud zijn het 'gewone' afleveringen.

Zo niet nummer 150. In deze special hebben we een aantal bijzondere, maar nauwelijks bekende mensen en gebeurtenissen in Heemstede en Bennebroek samengebracht. Zo leest u over het voormalige landgoed Bosch en Hoven aan de Herenweg in Heemstede, over Italiaanse gastarbeiders en hun balspel *bocce*, over de familie Baruch en joods Heemstede, de landschapsschilder Anton Koster, die enige tijd in Heemstede woonde en de bollenvelden vereeuwigde, de Bennebroekse jaren van dominee Syb Talma, grondlegger van het CNV en later predikant in Bennebroek, de begraafplaats in het bos bij het voormalig psychiatrisch ziekenhuis Vogelenzang (nu inGeest), en nog veel meer.

De eerste Nieuwsbrief

De voorloper van HeerlijkHeden was de Nieuwsbrief. In februari 1973 verscheen de eerste, hoewel de HVHB, toen nog Vereniging Oud Heemstede-Bennebroek (VOHB), al sinds 1947 bestond. Het was niet veel meer dan een gestencilde blaadje van 4 pagina's met voornamelijk bestuursmededelingen. Een toelichting waarom het bestuur meende een nieuwsbrief te moeten uitgeven, ontbreekt, maar het was een goede beslissing om op deze manier beter met de

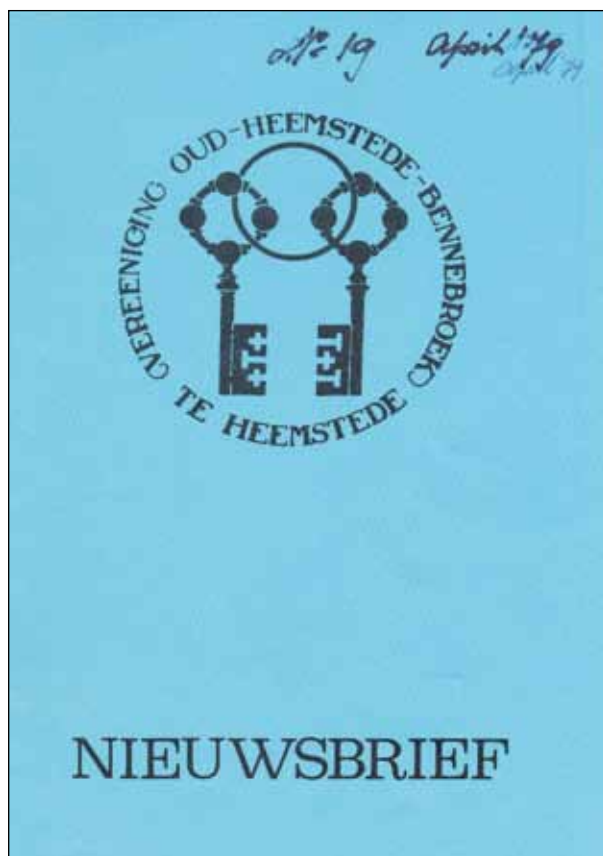
leden te kunnen communiceren.

De eerste jaren waren de nieuwsbrieven heel simpel, maar ze gaven goed weer wat er binnen de vereniging leefde. Sommige activiteiten komen anno 2011 bekend voor. Net als nu speelde karakterbehoud een belangrijke rol: er werd een begin gemaakt met de inventarisatie van bijzondere panden in Heemstede, met de Blekersvaart als speerpunt. De nieuwsbrief van september 1974 was geheel gewijd aan een inventarisatie van de Blekersvaartweg, samengesteld door Coby Riemersma en Lies Visser. In 1974 verzocht de Culturele Raad van Noord-Holland de VOHB om medewerking te verlenen aan een onderzoek naar de toestand van de monumenten in Heemstede. Dat werd met trots in de nieuwsbrief vermeld.

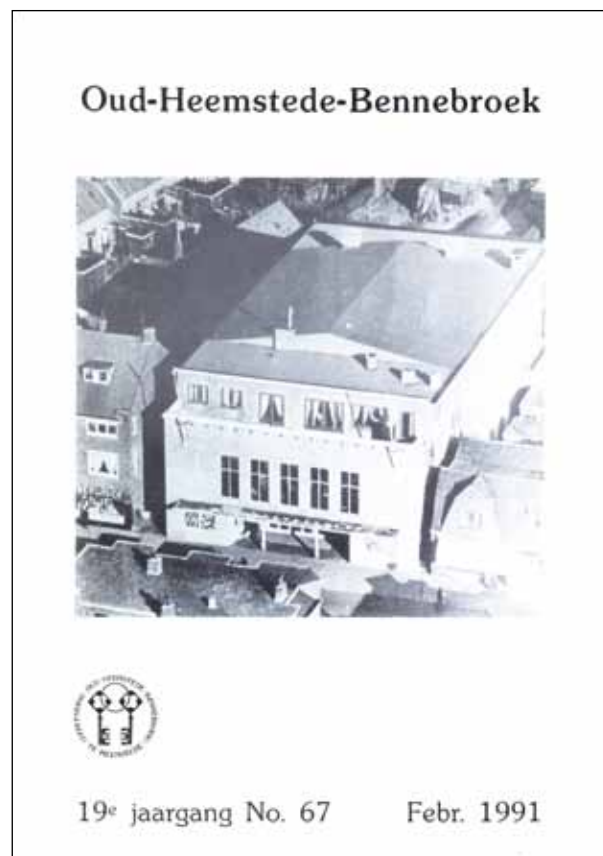
Specials

Algauw verschenen er vier nieuwsbrieven per jaar. Het najaarsnummer van 1977 (nr. 14 van de totale reeks) was grotendeels gewijd aan het Oude Slot – een plek overigens waar in die jaren veel bijeenkomsten van de vereniging plaatvonden, niet alleen lezingen, maar ook reguliere bestuursvergaderingen. Gastheren waren de heer en mevrouw Laguna, slotvoogden.

In maart 1980 verscheen een special over oude herbergen in Heemstede en Bennebroek. Latere themanummers gingen over de Hartekamp (1982), Adriaan Pauw (1985), Eikenrode (1990), de Bezettingstijd (1995), het raadhuis in

▲ Omslag van een nieuwsbrief. Dat het om nummer 19 ging (februari 1979) las je pas in het binnenwerk, tenzij je het er, zoals hier, zelf op schreef.

▲ 'Dan maar zonder naam': met ingang van nummer 67 vervalt 'Nieuwsbrief', en het zou nog tot 1999 duren eer het blad 'HeerlijkHeden' zou gaan heten.

*Dus met
ingang van
deze jaar-
gang doen
we het maar
zonder
naam*

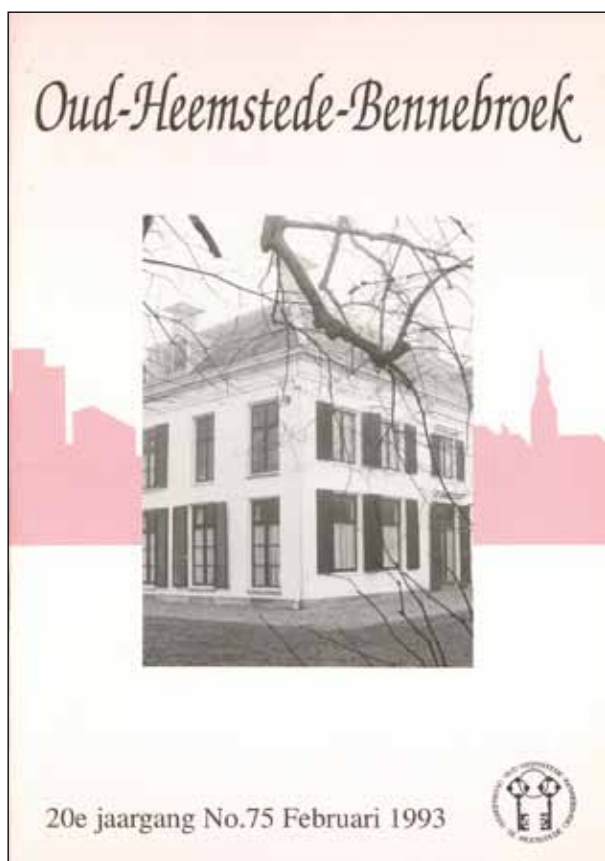
Heemstede (2008), en wederom herbergen en kroegen (2009).

Soms gingen de specials gepaard met de uitgave van een boek. Zo verscheen in 1982 de verenigingsuitgave *Het landgoed de Hartekamp te Heemstede*. Met gepaste trots wordt in het tijdschrift vermeld dat het eerste exemplaar is aangeboden aan gravin Ursula van Chichester, enige dochter van Catalina Roth von Pannwitz, die van 1921 tot 1942 op de Hartekamp woonde. In het Adriaan Pauw-jaar 1985 gaf de HVHB een monografie uit over deze beroemde ambachtsheer van Heemstede, die 400 jaar eerder, in 1585, werd geboren: *Adriaan Pauw (1585-1653); staatsman en ambachtsheer*.

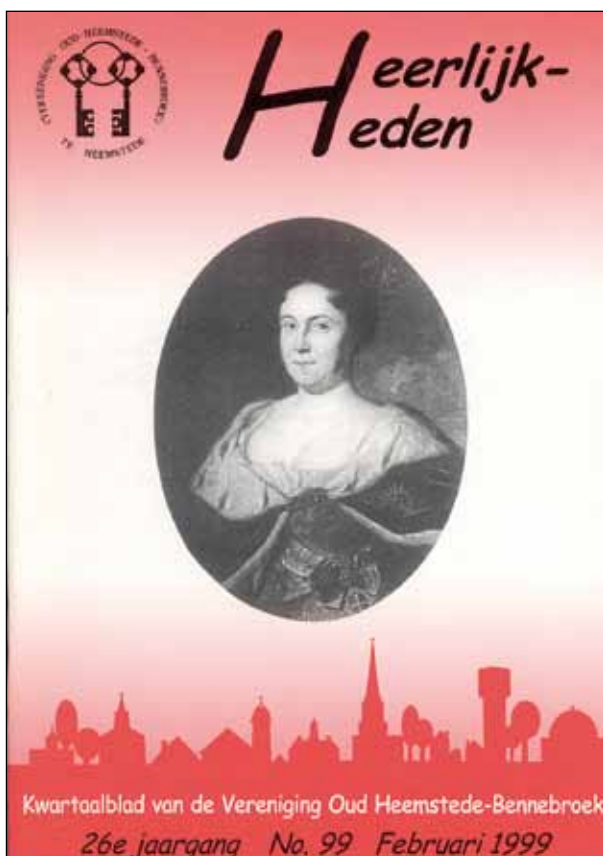
Een nieuwe naam, een nieuw uiterlijk

Vanaf nummer 51 stond op de omslag niet langer 'nieuwsbrief', maar gewoon 'nummer'. In het redactioneel van nummer 67 (1991) lezen we dat het begrip nieuwsbrief helemaal komt te vervallen: *'Die naam was al jaren niet meer korrekt. Dus met ingang van deze jaargang doen we het maar zonder naam. Mocht iemand echter een passende naam weten, dan horen wij dat graag.'*

Dan maar zonder naam, en dat duurde tot 1999. Het bestuur had een prijsvraag uitgeschreven en uit de ongeveer 15 inzendingen koos het de naam HeerlijkHeden, een verwijzing naar de twee voormalige heerlijkheden Heemstede en Bennebroek, en naar het feit dat het ook heden nog steeds heerlijk is om in

▲ Met ingang van nummer 75 (februari 1993) krijgt het omslag een steunkleur en is ook voor het eerst een silhouet van gebouwen zichtbaar, zij het simpeler dan het silhouet dat we nu gebruiken.

▲ In 1999 krijgt het tijdschrift de naam HeerlijkHeden en verschijnt het silhouet zoals we het nu nog steeds kennen.

deze plaatsen te wonen. Winnaar van de prijsvraag was Paul van Daalen, die ook een nieuw ontwerp voor het omslag maakte. Al enkele jaren stond er een vrij onherkenbaar silhouet van gebouwen op. Van Daalen paste dit aan tot de vorm die we nu nog steeds kennen. Het is een vrije interpretatie van de skyline van Heemstede en Bennebroek, met vanaf links het Luciaklooster en de Hervormde Kerk in Bennebroek, een paar huizen, de Hemelvaartkerk aan het Valkenburgerplein in Heemstede, de Oude Kerk aan het Wilhelminaplein met precies erachter in dezelfde contouren het raadhuis (vandaar de twee schoorsteentjes), de Bavo aan de Herenweg, de watertoren en Hageveld. Nummer 99 was het eerste met dat nieuwe silhouet én de naam HeerlijkHeden.

Vanaf nummer 124 (2005) kreeg het

blad een geheel nieuw aanzien: een groter formaat, mooier papier en een andere letter. In overleg met de redactie en met adviezen van Vincent Mascini maakte Michiel Schwing van drukkerij Paswerk de nieuwe opmaak. Deze vormgeving is met enkele kleine wijzigingen tot en met nummer 149 gebruikt.

Topauteurs

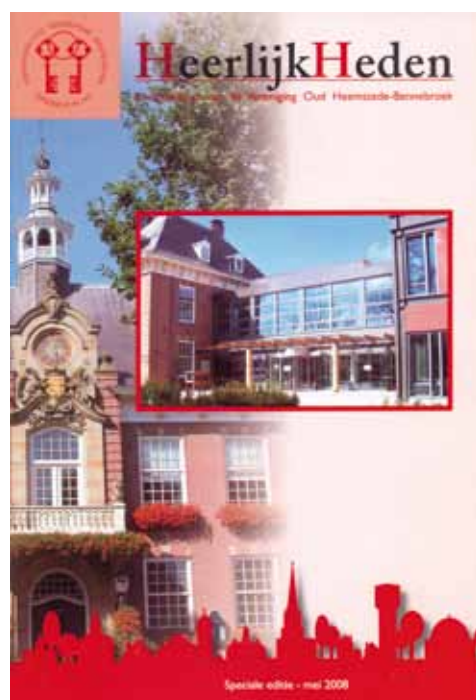
In nummer 51 (1987) gaf Kees de Raadt een inhoudsopgave van de tot dan toe verschenen nummers, met onder meer een thematische inventarisatie van het tijdschrift en een auteursregister. Hoog scoren G. van Duinen (11 bijdragen), Wouter Slob (11, gastauteur voor de Haarlemmermeer), B.W. Colenbrander (10), Gerard Schuitemaker (10) en Hans Krol (19). Ook na 1987 zou de naam Hans

▲ In 2005 krijgt HeerlijkHeden een groter formaat, mooier papier en een andere letter. De vermelding van jaargang en nummer werd de eerste keer vergeten.

► Met enige regelmaat verschijnt een themanummer, zoals in 2008 over het Heemstedse raadhuis, naar aanleiding van de opening van de nieuwe vleugel.

Krol regelmatig terugkeren. Vanaf 1980 tot op heden heeft hij als bestuurslid, auteur en lid van de redactie een grote bijdrage geleverd aan het tijdschrift (en daarmee aan de vereniging).

In de jaren negentig verschijnen regelmatig artikelen van Maarten Verkaik, die Bennebroek als specialiteit had. Cees Peper, tijdens het verschijnen van de eerste nieuwsbrief in 1973 al secretaris, heeft tal van artikelen geschreven en is sinds begin jaren negentig vrijwel onafgebroken lid van de redactie geweest. Ook komen we regelmatig Ben van Tongeren tegen, die van 1973 tot 1981 voorzitter was, maar ook veel in HeerlijkHeden heeft gepubliceerd en zich met verve voor karakterbehoud heeft ingezet. En natuurlijk Frans Harm, voorzitter van 1995 tot 2003 en sinds 2004 lid van de redactie.

Met liefde geschreven

Voor het schrijven van dit voorwoordje heb ik veel oude nummers van HeerlijkHeden doorgenomen. Het was een feest: wat een enorm rijke bron aan kennis over Heemstede en Bennebroek! Binnenkort kan iedereen oude afleveringen van het tijdschrift doornemen, want vanaf voorjaar 2012 staan alle nummers (tot en met 2007) op de dan vernieuwde site van de vereniging. U kunt dan zelf heerlijk snuffelen en van alles te weten komen over de geschiedenis van Heemstede en Bennebroek, maar ook van de vereniging.

Maar of je het tijdschrift nu digitaal of op papier doorneemt, steeds valt op met hoeveel enthousiasme en liefde de artikelen zijn geschreven en geredigeerd. Op deze plek gaat mijn dank dan ook vooral uit naar de talloze auteurs en redactieleden die het tijdschrift hebben gemaakt tot wat het nu is: het vlaggenschip van de vereniging.

Jaap Verschoor - voorzitter

Leuk om te weten

Met ingang van nummer 150 zijn vormgeving en opmaak van HeerlijkHeden in handen van Peter Verwey Grafische Producties in Heemstede. Het drukwerk wordt verzorgd door Ten Brink in Meppel.

Anton Koster, gewaardeerd schilder van bloembollenvelden

Anja Kroon

Een 'perfect gentleman'. Met deze woorden eindigde een artikel over de schilder Anton Koster in het *Haarlem's Dagblad* in 1926. Een wat vreemde conclusie op het eerste gezicht. Toch vond kunsthandelaar J.H. de Bois, die het artikel schreef, het van belang ook de niet kunstzinnige talenten van de schilder te benadrukken. Hij beschreef de belangeloze inzet en de bestuurlijke kwaliteiten van de nog altijd vijf voortstappende kleine man met het sikje, die met zijn kordate pasjes bijna niet bij te houden was. Toch was en bleef Koster op de eerste plaats een kunstschilder, die de laatste 32 jaar van zijn leven in Heemstede woonde en vandaaruit de Bollenstreek introk om de kleurrijke, bloeiende bollenvelden op het schilderdoek vast te leggen.

▲ Anton Koster (1859-1937) rond 1924 geportretteerd door zijn vriend en collegaschilder Louis Hartz (Amsterdam 1869-Heemstede 1935), olieverf, 46 x 36 cm. Hartz woonde vanaf 1920 in Heemstede.

Anton Louis Koster werd geboren in 1859 in Terneuzen, maar hij bracht zijn jeugd door in Den Haag waar zijn vader Administrateur bij het Departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid was. Anton zou, net als een van zijn broers, ingenieur worden maar eenmaal op de H.B.S. viel zijn tekkentalent op en in de vierde klas stapte hij over naar de Tekenklas van de Haagse Academie. De bekende schilders Hendrik Willem Mesdag en Gerke Henkes hadden positief geoordeeld over zijn toelating.

In 1881 werd hij op 22-jarige leeftijd lid van de kunstenaarsvereniging Pulchri, waar in die tijd Jozef Israëls en ook Mesdag een toonaangevende rol speelden. Anton werd dus al op jonge leeftijd opgenomen in de kringen van de Haagse schilders. De landschapsschilders van de Haagse School hebben zijn schilderstijl definitief beïnvloed.

Hoewel Koster vooral bekend is geworden door de kleurige bollenvelden die hij vanaf de eeuwwisseling ging schilderen, was hij ook een gewaardeerd etser. In

De Haagse School

De schilders van de Haagse School wilden de werkelijkheid op een realistische manier uitbeelden. Zij werkten daarom veel in de vrije natuur om het licht en de atmosfeer van het landschap zo goed mogelijk weer te geven. De landelijke omgeving van Den Haag en het Scheveningse strand dienden als bron van inspiratie. De Haagse School bestond als stroming in de kunst globaal tussen 1860 en 1890. In de beginperiode waren de schilderijen vrij somber van kleur, maar later werden de kleuren onder invloed van het Franse impressionisme veel helderder, veel lichter en ook de manier van schilderen werd veel vrijer.

▲ *Het woonhuis van Koster aan de Koediefslaan 64 in Heemstede van 1924 tot zijn overlijden in 1937.*

Den Haag werkte hij in het atelier van de graficus Philippe Zilcken die hem de techniek van het etsen leerde. Verder schilderde hij ook sfeervolle stadsgezichten, allerhande landschappen en maakte hij pentekeningen.

Na zijn studie deed Koster tijdens de zomers van 1883 en '84 inspiratie op in de Pyreneeën. Ook bezocht hij schilderachtige plekken in Limburg en Zeeland. Daarna verhuisde hij naar Haarlem, waar hij zich vanaf het begin inzette voor de kunstenaarsvereniging Kunst Zij Ons Doel, die zetelde boven de Haarlemse Waag. Hij had bij Pulchri ondervonden hoe belangrijk een goede kunstenaarsvereniging kon zijn.

In 1890 trouwde hij met Bastiana Jongbloed en drie jaar later werd in Haarlem hun enige dochter geboren. Inmiddels

was Koster voorzitter geworden van Kunst Zij Ons Doel, maar vanwege de verhuizing van het gezin naar Gelderland in 1895 legde hij de voorzittershamer neer.

In de Achterhoek werd Antons eerste zoon geboren, die in het eerste jaar helaas overleed en ook zijn tweede zoon werd daar geboren. In deze omgeving tekende hij, onder andere, illustraties bij twee wandelingen die hij in de zomer van 1900 en 1901 met zijn vriend Jacobus Craandijk maakte.

Toch keerde het gezin in 1904 weer terug naar Haarlem en Anton werd opnieuw voorzitter van Kunst Zij Ons Doel. In 1905 betrok de familie Koster een woning die Anton had laten bouwen in de nieuwe Spruitenboschstraat die toen nog in Heemstede lag. Hier bleef de schilder tot 1924 wonen. Het waren heel actieve jaren. Anton exposeerde zijn schilderijen in Den Haag en Amsterdam maar ook in het buitenland. Naast het schilderen en exposeren was hij lid van een commissie die buitenlandse kunsttentoonstellingen organiseerde om daarmee de Nederlandse kunst in het buitenland te propageren. In die functie reisde hij veel naar Zweden en Denemarken om bij exposities de Nederlandse afdeling in te richten. Zo ging hij bijvoorbeeld in 1916 naar Stockholm, in 1917 naar Denemarken en in 1919 na de Eerste Wereldoorlog naar Wenen. Ook was hij 35 jaar lang secretaris van het Fonds voor Nederlandse Beeldende Kunstenaars en hun weduwen en wezen waarvan hij medeoprichter was. Tenslotte vond hij nog tijd om illustraties voor *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* te maken, een toonaangevend tijdschrift met beschouwingen over literatuur en beeldende kunst. Alle activiteiten van Anton Koster waren wel succesvol, maar volgens collega-schilder Henri Boot garandeerden ze de schilder geen zorgeloos bestaan.

Zijn persoonlijke leven lijkt ook niet zonder zorgen verlopen. Wat zich precies afspeelde blijft in het ongewisse, maar in 1919 vertrok Antons vrouw naar Den Haag en kwam niet meer terug. Zijn zoon en dochter waren al jaren

► A.L. Koster,
‘Bollenvelden’,
marouflé,
32 x 45 cm
(particulier bezit).
Dit schilderij is
geveild bij de Op-
rechte Haarlemse
Veiling in juli 2011.

eerder het huis uitgegaan. De zomer na het vertrek van zijn vrouw verhuurde Anton kamers aan een weduwe en haar dienstbode. Zij gingen na een jaar weer weg en in 1922 nam de weduwe C.G. Meeter-Negrijn als later zo genoemde huisdame haar intrek. Zij was vijf jaar jonger dan Anton. In datzelfde jaar legde de schilder op 63-jarige leeftijd opnieuw het voorzitterschap van Kunst Zij Ons Doel neer. Hij werd tot erevoorzitter benoemd.

In juni 1924 verhuisde Anton met mevrouw Meeter naar de Koediefsaan 64 in Heemstede waar zij hem tot zijn dood liefdevol zou verzorgen. Anton Koster overleed na een steeds zwakker wordende gezondheid op 28 mei 1937 in Rusthuis Ida in het Westershoutpark in Haarlem op de leeftijd van 77 jaar. Een verstandig man met een glimlach en een geestig woord was, volgens Boot, heengegaan.

Alle activiteiten van Anton Koster waren wel succesvol, maar volgens collega-schilder Henri Boot garandeerden ze de schilder geen zorgeloos bestaan

Het bollenveld als onderwerp

Hoewel de bollenvelden met al hun kleuren een onderwerp bij uitstek hadden kunnen zijn voor de landschapsschilders van de Haagse School, waren zij dat niet. Bollenvelden waren aan het eind van de negentiende eeuw als onderwerp niet in trek. Een van de vroegste bollenveldschilders was Vincent van Gogh, die er overigens maar één schilderde in 1883. De Franse impressionist Claude Monet die in 1886 een reis door Holland maakte, was ook gecharmeerd van de bollenvelden. Ferdinand Hart Nibbrig en Jan Toorop in 1885 waagden zich aan het onderwerp, maar Koster werd de specialist op dit gebied. Volgens Boot streefde hij ernaar de eentonigheid van de velden te vermijden en koos hij steeds een gezichtspunt vanwaar de bloemen zelf als decoratief onderdeel goed uitkwamen.

Dat Koster zijn specialisatie maakte van het bollenveldschilderen heeft mogelijk te maken met de groei van de bloembollenteelt in het gebied tussen Haarlem en Leiden rond de vorige eeuwwisseling. Grote bloemententoonstellingen als de Flora die in 1910 in Haarlem gehouden werd, hebben zeker bijgedragen aan de

▲ A.L. Koster, 'Gezicht op het Zuider Buiten Spaarne te Haarlem' met links de buitenplaats Sparenrust en rechts Vlietzorg, ca. 1910, aquarel op papier 34,7 x 51,5 cm. Sparenrust werd rond 1960 afgebroken. Op het terrein verrees nieuwbouw van de inmiddels weer gesloopte Mariastichting.

glorie van de bloembol. De Bollenstreek was in de eerste decennia van de twintigste eeuw zo in trek, dat bijvoorbeeld het *Haarlem's Dagblad* in 1926 nauwkeurig vermeldde welke velden in Heemstede in bloei stonden of voor welke bloemen men naar Hillegom of Lisse moest gaan. Na het weekend werd dan verslag gedaan van de grote hoeveelheid fietsers en in mindere mate auto's die de wegen door de Bollenstreek verstoppen. Anton Koster, als toen al wat ouderwetse maar vakkundige landschapschilder, zal aan deze belangstelling door zijn kleurrijke bollen schilderijen zeker hebben bijgedragen. Het is frappant dat honderd jaar later de bollen velden, ondanks alle pogingen het imago van Nederland te veranderen, nog steeds mede het beeld van Nederland in het buitenland bepalen.

Zijn werken

Voor inspiratie hoefde Koster niet ver te gaan want in de landelijke omgeving van Haarlem en Heemstede lagen nog veel bollen velden. Aan de Koediefsaan waar hij vanaf 1924 woonde zelfs vlak bij zijn

huis. Toch trok de schilder ook verder de Bollenstreek in tot Rijnsburg aan toe. Helemaal heeft hij veel van zijn werk algemene titels gegeven: 'Bloeiende tulpen velden', 'Boeren aan het werk in een bollen veld' of 'Bloembollen velden bij Haarlem'. Slechts bij enkele schilderijen staat een plaats genoemd. Daardoor is het moeilijk te achterhalen welke velden hij in Heemstede of Bennebroek heeft vastgelegd. Als traditionele schilder van de Haagse School ging het hem ook meer om de weergave van kleur en atmosfeer dan om een topografische afbeelding, want Koster is zijn leven lang de stijl van de Haagse School trouw gebleven. Hij bleef eenvoudig weergeven wat hij waarnam en zag geen heil in de vernieuwende schilderijen van de twintigste eeuw. Zo wilde Boot bijvoorbeeld in 1921 bij het honderdjarig bestaan van Kunst Zij Ons Doel een tentoonstelling organiseren die liet zien wat er onder de kunstenaars leefde. Koster en andere bestuursleden van Kunst Zij Ons Doel wilden echter vooral een 'mooie' tentoonstelling omdat het publiek de moderne kunst niet zou begrijpen.

Diverse musea hebben werk van Anton

▲ *A.L. Koster, 'Boeren aan het werk in een bollenveld', olie op doek, 60 x 73,2 cm (collectie Simonis & Buunk). Schilderij afkomstig uit de collectie van koningin Juliana, oorspronkelijk in bezit van koningin Emma.*

Koster in hun collectie. Het Kröller-Müller museum bezit etsen en schilderijen met titels als 'Dorp bij nacht', 'Holle weg' en 'In het bos'. Het Haags Gemeentemuseum bezit een bollenschilderij en Teylers Museum heeft, onder andere, een aantal tekeningen van bloemen in zijn bezit. Ook het Frans Hals Museum bezit werk van Koster.

Waardering voor Koster's werk

Het werk van Anton Koster werd tijdens zijn leven zeker gewaardeerd. Zozeer zelfs dat koningin Emma een schilderij van hem in bezit had en dat koningin Wilhelmina hem in 1916 een gouden prijspenning gaf, die zij ter gelegenheid van een tentoonstelling van kunstenaarsvereniging Arti en Amicitiae in Amsterdam beschikbaar had gesteld. Koster hoorde niet bij de top van de Haagse

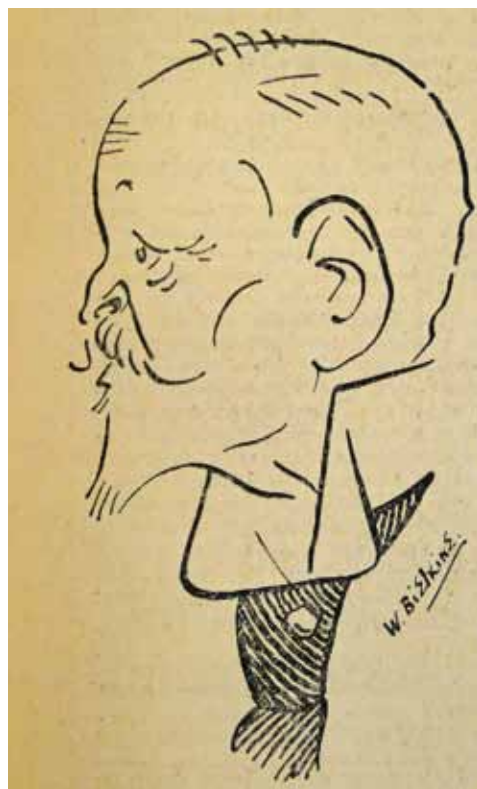
School zoals Mauve, Israëls en de gebroeders Maris, maar bij de vele exposities in binnen- en buitenland werd zijn werk gunstig beoordeeld.

Bij de viering van zijn zeventigste verjaardag in 1929 werd Koster in diverse kranten geprezen om zijn artistieke prestaties, maar ook om de maatschappelijke functies die hij met grote accuratesse vervulde. Hij was een geziene figuur. Om hem bij deze gelegenheid te eren wilden zijn collega's van Kunst Zij Ons Doel een schilderij van hem aankopen en schenken aan de gemeente Haarlem, die het vervolgens in het Frans Hals Museum kon exposeren. Een geldinzameling leverde ruim honderd donaties op, onder andere van de Deense consul, de Teylerstichting en Anton Pieck, maar ook zijn broer, zus en zijn huisgenote mevrouw Meeter deden een duit in het zakje. Het schilderij werd aangekocht voor 666,50 gulden.

Na zijn dood werd Koster geëerd met

Koster is nog steeds de gewaardeerde schilder die hij tijdens zijn leven ook was

een overzichtstentoonstelling in het Frans Hals Museum waarna kunsthandelaar De Bois de schilderijen verkocht. In 1959 herdacht Kunst Zij Ons Doel de honderdjarige geboortedag van de schilder met een expositie.

► *Koster met verheugd-verbaasd gezicht, getekend door Wladimir Alexejowitsj Biélkiné, gepubliceerd in Haarlem's Dagblad, 14 mei 1926.*

Hoewel Koster als schilder wat in het vergeetboek lijkt te zijn geraakt is dit maar schijn. Ook nu nog is zijn werk geliefd. In maart 2011 is bij veilinghuis Sotheby's een bollenveldschilderij van hem geveild voor een bedrag van € 66.750,-. Dit schilderij kwam uit de collectie van koningin Juliana maar was oorspronkelijk was het in bezit van koningin Emma. Nu is Kunsthandel Simonis & Buunk de eigenaar. Bij dezelfde kunsthandel was in juli 2011 een aquarel te koop voor 7.500 euro en een olieverfschilderij met een prijs van circa 20.000 euro. Bij de Oprechte Veiling in Haarlem werd in dezelfde maand een kleiner schilderij geveild voor 1450 euro. En in het programma Tussen Kunst en Kitsch werd eerder dit jaar een schilderij van Koster nog gewaardeerd op 15.000 euro.

Dat schilderijen van landschappen in het algemeen nog steeds op belangstelling mogen rekenen, blijkt uit de tentoonstelling 'ZO HOLLANDS - *Ons landschap in de kunst sinds 1850*' in de Haarlemse Hallen de afgelopen zomer waar ook twee olieverfschilderijen van Koster te bewonderen waren. Op het werk van Anton Koster is men dus ruim 150 jaar na zijn geboorte nog niet uitgekeken. Zijn bloembollenvelden zijn nog steeds de moeite waard om gezien en gekocht te worden en daarmee is Koster is nog steeds de gewaardeerde schilder die hij tijdens zijn leven ook was.

Bronnen

Noord-Hollands Archief, Kunst Zij Ons Doel 3496 inv.nr. 234 Stukken betreffende de feestelijkheden t.g.v. de huldiging van Anton Koster, 1929.
 H.F. Boot, 'Anton Louis Koster (8 augustus 1859-28 mei 1937)', in *Haarlem Jaarboek 1937*.
 P. Hoonhout en A. van der Kuijl, *Kunst Zij Ons Doel: van teekencollegie, teekengenootschap tot beroepsvereniging*. Haarlem 1996.
 J. Schotsman en J. Loots, *150 jaar Kunst Zij Ons Doel*. Haarlem 1971.
 'Haarlemsche schilders van deze tijd' door kunsthandelaar J.H. de Bois, *Haarlem's Dagblad*: 14-5-1926.
 Websites geraadpleegd in juli 2011: <http://kranten.kb.nl>, www.rijksmuseum.nl, www.rkd.nl, www.pulchri.nl, www.simonis-buunk.nl.

De onbekende laatste jaren van minister en dominee Syb Talma

Marc de Bruijn

Naast de hervormde kerk van Bennebroek ligt het monumentale graf van minister A.S. Talma, die daar in 1916 op slechts 52-jarige leeftijd overleed. Zijn laatste twee levensjaren sleet Syb Talma in Bennebroek. Wat weten we over die jaren? En wie was Talma?

Aritius Sybrandus (Syb) Talma werd op 17 februari 1864 geboren in Angeren, vlak bij Nijmegen, waar zijn vader dominee was. Talma trad in diens voetsporen. Oorspronkelijk hervormd predikant en werkzaam in onder meer Vlissingen en Arnhem maakte hij zich

politici en debaters van Nederland, en binnen Patrimonium en voor protestantse arbeiders een boegbeeld met een groot gezag. Niet voor niets had hij als bijnaamen 'De rode dominee' en 'De Leeuw van Patrimonium'.

'In de Kamer heeft hij gestreden, in Bennebroek heeft hij geleden...'

steeds meer zorgen over de slechte arbeidersomstandigheden: '... ik kwam in aanraking met ontbering, met armoede, met ellende, die invrat in het leven en geluk van die mensen...'¹

Rond 1900 zorgde Talma binnen de protestantse arbeidersbond Patrimonium voor een koerswijziging: van een christelijke arbeidersbeweging richting een moderne christelijke vakorganisatie. Dit leidde in 1909 tot de oprichting van het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV). Nog altijd wordt Talma binnen het CNV geëerd als een van de aartsvaders.

In 1891 sloot Talma zich aan bij de Antirevolutionaire Partij (ARP) van Abraham Kuyper. Hij zat van 1901 tot 1908 voor die partij in de Tweede Kamer en was in zijn tijd een van de bekendste

▲ Syb Talma, foto genomen in 1915, een jaar voor zijn overlijden.

Minister Talma

In 1908 trad Talma toe tot het kabinet Heemskerk, dat regeerde van 1908 tot 1913 en was samengesteld uit ARP, katholieken en enkele partijlozen. Syb Talma was minister van Landbouw, Nijverheid

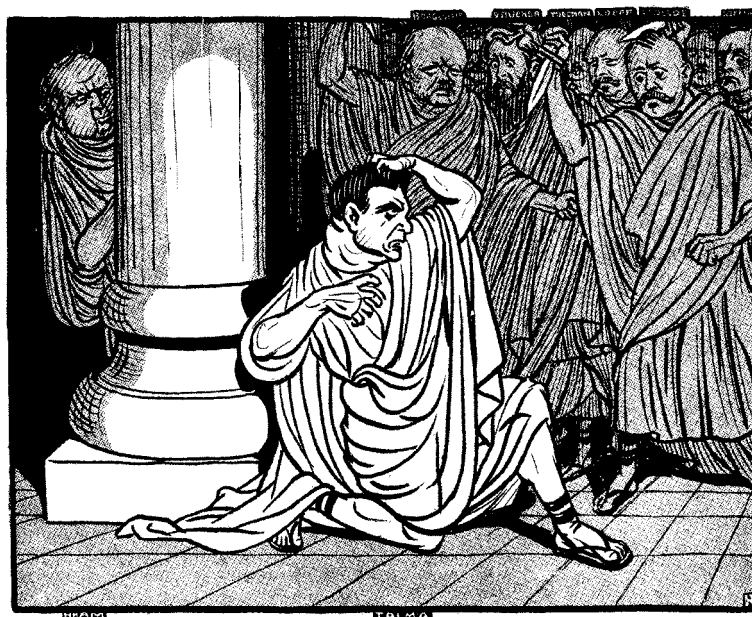
en Handel, waar indertijd ook Arbeid en dus de sociale wetgeving onder viel. Als eerste minister voor sociale wetgeving met een achtergrond in de arbeidersbeweging probeerde Talma de achterstand in sociale wetgeving in te halen. Voorgaande kabinetten hadden dit lastige onderwerp steeds op de lange baan geschoven. Talma kwam in een recordtempo met allerlei voor die tijd vooruitstrevende wetsvoorstellen, waaronder een Radenwet (1911), een Arbeidswet (1911), waarin de arbeidsduur voor vrouwen en jongeren werd beperkt, en wetten met betrekking tot landarbeiders, steenhouders en stuwadoors. In de Bakkerswet

(1912) probeerde Talma de nachtarbeid voor mannelijke bakkers te regelen, maar de Tweede Kamer vond dat hiermee de vrijheid van arbeidsuitoefening in het gedrang kwam en het voorstel sneuvelde. Talma zei de teloorgang van de wet te ervaren 'als het verliezen van een kind'. In 1913 wist hij echter wel zijn Ziektewet en de Invaliditeits- en Ouderdomswet door de Tweede Kamer te loodsen. Deze laatste wet wordt gezien als de eerste collectieve oudedagsvoorziening in Nederland. De AOW van Willem Drees dateert van 1957, jaren later. Talma wordt dan ook beschouwd als grondlegger van de sociale wetgeving in ons land.

► *Talma's sociale wetten ontmoetten veel 'tegenwind' in het parlement. Talma: 'Triest seizoen... het stormt om mij heen... en alles valt...'* (Albert Hahn, De Notenkraaker, 6 november 1910).

► *De weerstand in eigen kring maakte van minister Talma 'aangeschoten wild' voor conservatieve tegenhangers. Verbod op nachtarbeid in bakkerijen mislukte na openlijke stemonthouding: Caesar Talma: 'Ook gij Brutus?'* (Albert Hahn, De Notenkraaker, 8 juni 1912).

Verkiezingsnederlaag

Na de verkiezingen van 1913, waarbij de ARP een gevoelige nederlaag leed en waarna er een liberaal kabinet aantrad, was er voor Heemskerk en Talma geen plaats meer in de Kamer. Talma stapte zelfs uit de politiek. Onduidelijk is waarom hij dit deed. Had hij genoeg van de politiek? Was hij opgebrand? Had hij wat we momenteel kennen als 'burn out'? Of vond hij dat hij genoeg had bereikt en dat het tijd was om terug te keren naar zijn oude beroep: dominee? Het laatste lijkt het meest voor de hand te liggen: 'Maar zijn *hart* ging uit naar het predikambt in een landelijke gemeente of in een grote stad.'²

Syb Talma werd weer dominee.

Talma in Bennebroek

Minister-af nam Talma weinig rust. Hij studeerde, had plannen om te publiceren over de Bergrede en trad in de winter van 1913-1914 op als spreker voor jongelingsverenigingen en andere corporaties. Op zondag leidde hij de dienst en predikte in verschillende gemeenten. Dit had hij ook als Kamerlid en minister steeds gedaan. Op 19 juni 1914 deed hij zijn intree als

predikant van de hervormde gemeente in het kleine en rustige Bennebroek (hij was overigens tweede keus, een andere kandidaat bedankte). 'Nauwelijks kon hij zijn ontroering bedwingen, toen hij, voor de eerste maal weer het Woord bedienend in een eigen Gemeente, het Psalmvers voorlas:

Zelfs vindt de musch een huis, o Heer,
De zwaluw legt haar jongskens neer
In 't kunstig nest bij Uw altaren.'³

Bennebroek had in 1914 1266 inwoners, waarvan 488 Nederlands-hervormd en zo'n 700 rooms-katholiek. Er waren circa 160 protestantse gezinshoofden. Het merendeel van de bevolking was werkzaam in de landbouw, vooral in de bloembollenteelt. Als dominee hoorde Talma tot de 'upper class' van het dorp; bovendien waren 'de meeste ingezetenen, die tot de meer gegoede en de hoogste klasse behoorden [...] de protestanten.'⁴

In die tijd was Johanna Georgina Maria Willink-Willink de ambachtsvrouw van Bennebroek. Zij was sinds 1908 weduwe en woonde met haar dochter Arnoldine Leonie Willink (1872-1950) op het Huis te Bennebroek, tegenover de kerk. De kerk waar Talma predikte was de 'huiskerk'

BENNEBROEK. (Hulptelefoonkantor.)

(Heemstede en Vogelenzang.)

Diensturen: Werkdagen: van 1 Juli tot 30 Sept.: van 8.— vm. tot 1.— nm., van 2.— nm. tot 7.30 nm.; van 1 Oct. tot 30 Juni: van 8.— vm. tot 1.— nm., van 2.— nm. tot 3.30 nm., van 6.— nm. tot 7.30 nm. Zon- en Feestdagen: van 5.— vm. tot 9.— vm.

Eene openbare spreekcel is gevestigd in het Hulptelegraafkantor.

- 7 **Bakker, Fa. Gebrs.**, „Flora“.
29 **Barnaart, Douair. A. E.**, Huize Kuilenburg, Vogelenzang.
8 **Bille, C.**, Vleeschhouwer, Bennebroekerlaan.
23 **Boreel, Jhr. L. G.**, Huize „Vogelenzang“, Vogelenzang.
40 **Bos, P.**, Stalhouder, Leidschevaart, Vogelenzang.
28 **Braam, Th. M. J.**, (fa. M. v. Lent), Schoollaan 41.
35 **Cordemans, L.**, Huize Woestduin, Vogelenzang.
30 **Eldering, P. M. J.**, Bloembollenkweker, Heereweg.
27 **Elst, H. v. d.**, Huis- en rijtuigschilder, Binnenweg 510.
48 **Es, C. v.**, Behangerij en stofteerderij.
1 **Gemeentebuis.**
32 **Hoogenstein & Zonen, J.**, Bloemisten, Bennebroekerlaan.
31 **Hoop, S. M. S. v. d.**, Huize Duinzicht, Vogelenzang.
19 **Horst, G. v. d.**, Bloembollenkweker.
3 **Ijtersum, A. J. E. Baron v.**, Huize „Bijweg“.
4 **Ijtersum, A. J. E. Baron v.**,

- Kant. v. d. General Bulb. Cy., Leidschevaart.
18 **Jansen Hendriks, J. G.**, Bloemist, Glipperweg, Heemstede.
20 **Köhler, L.**, Vleeschhouwer, Rijkstraatsweg.
42 **Kollerie, J.**, Lood- en zinkwerker, Rijkstraatsweg.
41 **Koper, A.**, Bloemenmag., Rijkstraatsweg.
6 **Kouwenaar, Dr. A.**, Arts, „Quatre Bras“.
44 **Kramer Gz., J. N.**, Bloemist, Prinselaan 21, Heemstede.
37 **Kramer & Koenderman**, Bloemisten, Heemstede.
9 **Laan, J. C. v. d.**, Bloemkweker, „Welgelegen“.
17 **Lierop & Zonen, W.**, Bloemisten, Middenlaan.
21 **Lucassen geb. v. Benthem v. d. Bergh, Vrouwe A. M. C.**, Dennenheuvel, Heemstede.
2 **Marmelstein, H. C. G. B.**, Villa „Bosch- en Duinzicht“.
... **Rijkstelegraafkantor.** (1)
13 **Rozen & Zonen, Fa. Nic.**, Bloembollenkweker, Rijkstraatsweg.

- 33 **Ruigrok, Gebrs.**, Auto- en rijwielhandel, Leidschevaartweg.
18 **Smid v. Gelder, P.**, de Hartekamp, Heemstede.
39 **Smit, K. G.**, Loodgieter en aangeleg centrale verwarming.
12 **Stam, G.**, Wagenmaker en Smid, Binnenweg.
38 **Station Vogelenzang-Bennebroek.**
45 **Talma, A. S.**, Predikant, Schoollaan.
15 **Telxera de Mattos, Jhr. H.**, Bankier, Teijlingerbosch, Vogelenzang.
... **Telegraafkantor.** (1)
23 **Vas Visser, G.**, Huize „Rust, Roest“, Vogelenzang.
25 **Vernooij, J. A.**, Stalhouder, Bennebroekerlaan 137.
10 **Verschuur, M. E.**, Reek.
22 **Voté, M. P.**, Casa Nuova, Vogelenzang.
14 **Waller, H. F.**, Huize „Glipphoeve“, Glipperweg, Heemstede.
11 **Willink v. Bennebroek, Mevr. Wed., Huis „te Bennebroek“.**

(1) Aan te vragen: „Rijkstelegraaf“.

Zie voor de nummers van aansluiting ook onder HAARLEM.

► In 1915 hadden niet veel Bennebroekers telefoon. Pagina uit Naamlijst voor den Telefoondienst (1915).

van de Willinks, met een speciale bank voor de familie en achter de kerk de grafkelder voor leden van dit geslacht.

Talma en de Willinks

Er is niets bekend over de relatie tussen Johanna en Arnoldine Willink en Syb Talma. De beide dames Willink voelden zich wat geloofsopvattingen betreft niet zo nauw verbonden met de hervormde kerk van Bennebroek. Wel handhaafden ze de officiële band met deze kerk en de 'hoge bank van de Ambachtsheer' bleef voor de familie van het Huis te Bennebroek dan ook permanent beschikbaar.

We weten niet of de ambachtsvrouw van Bennebroek en haar dochter verheugd waren dat een bekende Neder-

ze de officiële band met deze kerk en de 'hoge bank van de Ambachtsheer' bleef voor de familie van het Huis te Bennebroek dan ook permanent beschikbaar.

We weten niet of de ambachtsvrouw van Bennebroek en haar dochter verheugd waren dat een bekende Nederlander als Talma predikant werd in 'hun' kerk. Misschien vonden ze hem wel 'te rood'. Uit de notulen van de kerkeraad blijkt wel dat mevrouw Willink voor een vergoeding zorgde voor de vervangers van Talma tijdens zijn ziekte zodat de preek en het protestants onderwijs en de catechisatie door konden gaan.

Talma als dominee

Er is weinig bekend over het dagelijks leven van Talma in Bennebroek. Als iedere dominee leidde hij de dienst, predikte, gaf catechisatie en doopte. Het gezin Talma woonde in de pastorie, die indertijd op de hoek van de Schoollaan en de Meerweg stond: 'Het huis was te koud en te ongezellig om in te wonen. Er waren acht kachels nodig om het dragelijk van temperatuur te maken, plus eentje in de marmeren hal die de ergste kou of zelfs vorst moest wegvangen. Pas rond 1927 kwam die stookplaats in de hal erbij door een extra toelage van de kerk, lees mevrouw Willink.'⁵

De kerkeraadnotulen van de hervormde kerk in Bennebroek geven nauwelijks informatie over Talma. De kerkeraad kwam ook maar enkele keren per jaar bijeen. Ook zijn er nauwelijks egodocumenten bewaard gebleven waaruit we iets van de mens Talma te weten komen. De enkele brieven aan zijn echtgenote geven een beeld van een liefdevol huisgezin en een goede huwelijksband.

Misschien vonden ze hem wel 'te rood'

lander als Talma predikant werd in 'hun' kerk. Misschien vonden ze hem wel 'te rood'. Uit de notulen van de kerkeraad blijkt wel dat mevrouw Willink voor een vergoeding zorgde voor de vervangers van Talma tijdens zijn ziekte en dat het protestants onderwijs en de catechisatie door konden gaan.

Er is niets bekend over de relatie tussen Johanna en Arnoldine Willink en Syb Talma. De beide dames Willink voelden zich wat geloofsopvattingen betreft niet zo nauw verbonden met de Hervormde Kerk van Bennebroek. Wel handhaafden

Bek-àf

Een anekdote vertelt wat Talma zou hebben gezegd over zijn catechisatie in Bennebroek: 'Mijn oom (de professor in Utrecht) heeft mij gezegd: nu moet je maar eens een paar dooie jaren hebben; en hij vindt dominé in Bennebroek, dat is niets; - maar als ik een preek van drie kwartier in de Kamer hield over de boterwet of een rijksproefstation, dat vermoeide mij niet; maar drie kwartier catechiseeren met één boerenjongen, dat maakt mij bek-àf.'⁶

Syb Talma leidde de dienst in de kerk en predikte in Bennebroek. Dat was ook het geval op 11 april 1915 bij de bevestiging van het kerkelijk huwelijk van zijn dochter Jo Talma met Frans de Lanoy. Motto van de dienst was 'Wentel uwen weg op de Heer en vertrouw op Hem; Hij zal het maken.'⁷

Als dominee had Talma een aantal

dominee in Bennebroek werd Talma op 27 oktober 1914 bij Koninklijk Besluit benoemd tot de eerste veldprediker in algemene dienst bij het leger. Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kwam een groot aantal soldaten onder de wapenen en het was belangrijk dat er voor hen geestelijke zorg zou zijn. Talma hield door het land heen een aantal

In Bennebroek heeft hij geleden

'(...) Deze man heeft veel gewerkt en oververmoeid ging hij naar de Bennebroeksche parochie waar hij rust probeerde te vinden in den stillen arbeid die niet minder dan de onstuimige politieke strijd de liefde bezat van zijn hart. Doch aldra ging het gerucht, dat ook de stille rust van Bennebroek hem geen herstel van krachten schonk. Men hoopte, men wenschte onzerzijds vooral vurig, dat Talma weer in volle kracht zich zou kunnen geven aan de ontzettende worsteling onzer dagen. God de Heere beschikte anders...(...)'⁸

catechisanten. Er is een briefje overgebleven, waarin Oom As, dat was blijkbaar de naam die hij had voor zijn catechisanten, adviseert dat een oud-catechisante van 13 jaar niet naar de huishoudschool, maar naar de HBS zou moeten gaan. Het toont de betrokkenheid van Talma bij zijn Bennebroekse kudde.

Drie maanden na zijn benoeming tot

preken voor soldaten en leidde vergaderingen met predikanten in verschillende provincies.

Talma's ziekte en overlijden

Nog geen twee jaar na zijn benoeming in Bennebroek overleed Talma op 12 juli 1916 op de relatief jonge leeftijd van 52 jaar. Naar zijn exacte doodsoorzaak

► De pastorie op de hoek van de Schoollaan en de Meerweg: 'Het huis was te koud en te ongezellig om in te wonen.'

kunnen we slechts gissen. Bij de verhuizing van het Diaconessenhuis aan de Hazepaterslaan in Haarlem (waar hij werd verpleegd en is overleden) naar de nieuwbouw aan de Händellaan in Heemstede in 1973 zijn de behandeldosiers vernietigd.

Talma had al eens eerder klachten gehad. In 1901-1902 was hij een tijdje uit functie en in 1912 verbleef hij een aantal maanden in Zwitserland. Medio 1915 openbaarden zich serieuze lichamelijke klachten, waardoor Talma als voorganger

in de kerk in Bennebroek meer af- dan aanwezig was. We kunnen zijn ziekteproces volgen via de kranten, die regelmatig aandacht schonken aan de gezondheid van deze bekende en geliefde Nederlander.

Eind augustus 1915 legde Talma het 'ambt van veldprediker in algemeenen dienst' om gezondheidsredenen neer. Daarna was er sprake van herstel en op 20 oktober keerde Talma weer terug, 'weer zoo ver hersteld, dat hij 31 October weeder voor zijn gemeente hoopt te

► Briefje van 8 juli 1916 van de oudste dochter van Talma, Aleida aan Pieter van Vliet jr. (1858-1941). Talma en Van Vliet kenden elkaar van Patrimonium, dat ze samen enorm uitbreidden. Van Vliet was Tweede Kamerlid tegelijk met Talma en tijdens zijn ministerschap. Hij voelde zich – en wilde dat ook zijn – 'een trouwe schildknaap van de ridder Talma'.

Haarlem 8 Juli '16

Waarde heer van Vliet.

Dank u wel, ook uit naam van moeder voor uw vriendelijke briefje en het versje, dat ons erg liefs is. Ik heb er nog niet bij gedacht, dat dezen tijd voor u allen ook een zeer droevige is. Het is wreesselijk, al in ons leven zoo langzamerhand de afbrechtijd komt, maar heerlijk, dat wij weten, dat ook degenen, die van ons weggaan, de goede tijd eerst pas bezint. Vader is de laatste dagen erg in de war (vertelt u dat maar niet verder) doordat er verhalving der bloedwater bij is gekomen. Maar een paar dagen geleden sprak hij zoo rustig met moeder, hij was bereid om heen te gaan. Het is ook langzaam achteruit, Prof. Walet, die er zusteren was, heeft ook geen hoop meer. Ze hoop, maar, dat vader niet veel zal behoeven te lijden. Zij zeide, aan moeder, dat hij een ergen strijt had gehad en ik weet van mij wel, al is het onbenuet. Dank u wel voor al uw vriendenschap. Het spijt mij, dat wij verder geen groeten kunnen overbrengen en dat hij zich van zijn toestand nu niet zoo benuet is, dat hij ons voor anderen een afzichts groot zou kunnen geven. Met veel groeten van mijn tot liefs
 Aleida Talma
 eerste minister

kunnen optreden.' Het krantenbericht had een grote toeloop van kerkgangers tot gevolg: 'Zondagmorgen trad Ds. A.S. Talma na zijn ziekte voor het eerst weder voor zijn Gemeente te Bennebroek op en werd bij het bestijgen van den kansel door de Chr. Zangvereniging 'Bennebroek' toegezongen, waarna de predikant den hervormingsdag herdacht en de zangvereniging bedankte voor haar optreden. De kerk was overvol.'⁹

In de maanden hierna doopte Talma ook weer een aantal kinderen. De verbetering was echter tijdelijk. In april 1916 volgde een inzinking, waardoor Talma zijn werk moest opgeven. Op 11 mei 1916 vertrok Talma naar Egmond aan Zee. Het ziektebeeld ging op en af, maar herstel trad niet in. Op woensdag 12 juli 1916 om 7 uur 's avonds overleed Talma in het Diaconessenhuis. De kranten staan er de dagen daarna vol van en in alle necrologieën wordt waardering uitgesproken voor hetgeen door Talma gedaan en bereikt is.

Reactie Koninklijk Huis

Ook het Koninklijk Huis was getroffen door het overlijden van Talma. Koningin Wilhelmina kende Talma persoonlijk van de – door haar strak aangestuurde – kabinetsformatie van 1908, waarbij Heemskerk en Talma de spil van het

Terwijl de stoet door het dorp schreed werd de klok geluid

kabinet vormden. Ze liet dit ook blijken: 'Op vrijdag 14 juli begaf de Kamerheer van de Koningin, J.W. baron Taets van Amerongen, zich in de namiddag naar Bennebroek, om namens Hare Majesteit een bezoek van rouwbeklag af te leggen bij mevrouw de weduwe ds. Talma. Bij het Diaconessenhuis was een palmtak afgegeven namens Prins Hendrik plus een brief voor de weduwe. Vrijdagavond

▲ De lijkbaar op weg naar de begraafplaats. Op de kist ligt het bloemstuk van Z.K.H. prins Hendrik. De stoet passeert hier de brug over de Bennebroekervaart.

werd het lichaam van Talma overgebracht van het Diaconessenhuis in Haarlem naar Bennebroek. De lijkstoet arriveerde daar omstreeks acht uur. Terwijl de stoet door het dorp schreed werd de klok geluid. De kist, waarop een bloemstuk van Prins Hendrik lag, werd in de pastorie binnengebracht. Er was zeer veel belangstelling van gemeentenaars bij de plechtigheid.¹⁰

De begrafenis

Op zaterdag 15 juli 1916 om 13.00 uur vond de uitvaart plaats. Ofschoon het hartje zomer was, was het weer die dag niet geweldig: 'zwaarbewolkt, betrokken, kans op eenige regen.' Bennebroek veranderde die dag van een rustig dorpje in een drukbezochte bedevaartplaats. Het was dringen op de begraafplaats, door Kamerleden, oud-ministers, maar ook door vertegenwoordigers der werklieden, die uit het hele land waren gekomen om afscheid te nemen van hun jonggestorven held. 'Het kerkhof zag zwart van de mensen, belangstellenden hadden zelfs op het dak der kerk een plaatsje gevonden.'¹¹

'Uit Bennebroek meldt men ons: Onder zeer groote belangstelling heeft hedenmiddag op de begraafplaats alhier

de teraardebestelling plaats gehad van Ds. A. Talma. Op de eenvoudige houten kist was een krans van witte lelies en lila irissen neergelegd, voorzien van een wit zijden lint met den groote gouden H., initiaal van den Prins. Behalve dit bewijs van hulde waren, nog vele kransen en palmtakken aanwezig. Een groot aantal brieven en telegrammen waren bij de familie Talma ingekomen, o.a. van de Koningin-Moeder, en van den heer Goeman Borgesius, namens de 2e Kamer, terwijl, zooals bekend, Jhr. Taets van Amerongen gisteren namens de Koningin een bezoek van rouwbeklag aan de weduwe Talma bracht. [...] Daarna spraken de heer v.d. Voort van Zijp, de heer v. Vliet namens Patrimonium en

Colijn waren ook lokale notabelen aanwezig als burgemeester jhr. mr L.A. van Schuylenburg, C.H. Krelage, voorzitter van de Vereeniging voor Bloembollencultuur, de heer Loose, secretaris van de gemeente Bennebroek, jhr. mr. D.E. van Lennep, de voormalige burgemeester van Heemstede en toen lid van Gedeputeerde Staten en, blijkens de Oprechte Haarlemse Courant, ook de ambachtswoman van Bennebroek, douairière Willink.

Het grafmonument

Al snel na het overlijden van Talma kwam het idee op om een grafmonument te plaatsen: 'Na overleg met de familie hebben de dagelijksche besturen van het

Bennebroek veranderde die dag van een rustig dorpje in een drukbezochte bedevaartplaats

Ds. van Paassen namens de Kring van predikanten te Haarlem, Ds. Beets uit Arnhem, daarna Ds. Creutzbergen als een zijner oudste leerlingen, Ds. Overman, de heer Kruythoff namens het Chr. Nat. Vakverbond. Namens de Kath. Arbeidersbeweging sprak de heer Smit. [...] Daarna trad Ds. Kromsigt, zwager van den overledene, naar voren, en dankte namens de familie voor de eer, den overledene bewezen.¹²

Naast veel hooggeplaatste Nederlanders als ex-minister Heemskerk en minister

Nederl. Werkl. Verbond. Patrimonium en van het Christel. Nationaal Vakverbond besloten een gedenksteen te plaatsen op het graf van oud-minister Talma te Bennebroek. Om de deelneming onder de leden zoo groot mogelijk te doen zijn, is besloten, dat niet meer dan 25 cent per lid zal mogen worden bijgedragen.¹³

Ondanks dit kleine toegestane bedrag per gift was er snel voldoende geld bijeen om beeldhouwer Dick Wolbers het monument te laten maken. Een bewijs hoe populair Talma in die tijd was en wat

Een vergissing

In het *Leidsch Dagblad* van 28 oktober 1916, drie maanden na de begrafenis van Talma staat een mooie anekdote:

'Bij de eerste klasse van de stoomtram Haarlem-Leiden. Papa, Mama, drie kinderen en twee nichtjes Bezien iedere merkwaardigheid langs den weinig bekenden weg. Algemeen wordt de aandacht getrokken door door het monument, door mevrouw Willink in haar weiland opgericht ter nagedachtenis van het bezoek van H.M. de Koningin op 11 Aug jl. 'Oom, wat is dat daar?' vraagt een der nichtjes. Antwoord: 'We zijn hier in Bennebroek. Dat is het gedenkteeken op het graf van Talma.' Andere vreemde passagiers rijzen ook overeind en roepen: 'Kijk, daar ligt Talma begraven.'

zijn tomeloze inzet had betekend voor al die arbeiders. Op 26 oktober 1918 werd het onthuld. Opnieuw reisden tal van notabelen af naar Bennebroek.

Talma anno nu

Talma was in zijn tijd een bekend politicus en zijn ziekte en overlijden op relatief jeugdige leeftijd (52 jaar), na al zijn inzet

als minister voor de sociale wetgeving, schokten velen. Van Talma werd al snel gezegd dat hij zich doodgewerkt heeft, mede door alle tegenstand die hij kreeg in de Tweede Kamer. Door het ontbreken van de medische rapporten zullen we de exacte doodsoorzaak nooit meer kunnen achterhalen. Het beeld dat tevoorschijn komt, is dat van hartklachten, aderverkalking en wellicht een aantal hartaanval-

► *Het graf van Talma naast de hervormde kerk in Bennebroek (foto uit 1918). De modellen die Dick Wolbers voor de twee bronzen beelden gebruikte staan thans bij de oprit van het huis aan Bronsteeweg 3 in Heemstede.*

len. Talma's harde werken zal hieraan zeker hebben bijgedragen. Maar of hij zich echt heeft doodgewerkt, valt te bezien.

Talma kreeg al in 1917 een biografie, in 1918 een monument en in 1936 werd hij afgebeeld op een postzegel. In dezelfde serie kreeg de protestant natuurlijk een katholieke tegenhanger (de priester en katholieke voorman dr. Schaepman), want zo ging dat in die verzuilde jaren. Er kwamen tal van Talmastraten (ook in Heemstede en Bennebroek) en er werden heel wat rustoorden naar hem genoemd. Daarna raakte Talma wat in de vergetelheid, maar de laatste jaren is er een echte revival. Het CNV heeft Talma als aartsvader naar voren geschoven, er is een Talma-leerstoel, er werd een video gemaakt, er verscheen in 2010 een biografie en er volgt er nog een.¹⁴

Regelmatig werden er bloemen op het graf van Talma gelegd, zo ook op 12 juli

Verder lezen

Een uitgebreide versie van dit artikel, met veel meer informatie en foto's vindt u op www.hv-hb.nl

1941, toen het 25 jaar geleden was dat hij overleed. Namens het CNV gebeurde dit overigens lange tijd elk jaar. Uiteindelijk is men ermee gestopt. We zouden het in ieder geval weer DV op dinsdag 12 juli 2016 kunnen doen, als we herdenken dat Syb Talma, de rode dominee, honderd jaar geleden overleed. Of wat eerder, op maandag 17 februari 2014, als het honderdvijftig jaar geleden is dat hij werd geboren. Daarmee herdenken we dan een man die veel heeft gedaan en betekend voor Nederland en nu rust op het kerkhof van Bennebroek, de plaats waar hij zijn laatste twee jaar doorbracht.

Noten

- 1 Afscheidsprek, Arnhem, 1901.
- 2 C. Smeenk en P. van Vliet, *Een held in volle wapenrusting. A.S. Talma en zijn arbeid* (1916), p. 214.
- 3 Ibid, p. 215. De betreffende psalm is Psalm 84:4.
- 4 Annabelle Meddens-van Borselen, *De tijden veranderen. Burgemeesters van Heemstede en Bennebroek 1811-1997*, z.j., p. 33. Op 30 maart 1914, kort voor de benoeming van Talma, was burgemeester J.A. van Schuylenburg benoemd tot lid van de kerkeraad van de Hervormde Kerk. Registers (notulen) kerkeraad Hervormde Kerk Bennebroek 1894-1927, in Noord-Hollands Archief, dossier 3825.
- 5 Mededeling van mevrouw Vahl-Lekkerkerker. Haar grootvader was ook dominee in Bennebroek en bewoner van de pastorie.
- 6 F. van Gheel Gildemeester in *Nieuw Kerkelijk Weekblad*, 20 juli 1916.
- 7 Psalmen 37:5; Nieuwe Bijbelvertaling: 'Leg je leven in de handen van de HEER, vertrouw op hem, hij zal dit voor je doen...' De Hoop | Bornebroek, A.S. *Talma. De rode dominee*, 2010, p. 316-320, bevat de integrale tekst van deze indrukwekkende preek.
- 8 Citaat uit een necrologie in dagblad *Het Centrum*, 15 juli 1916.
- 9 *Leidsch Dagblad*, 2 nov. 1915.
- 10 *Het Centrum*, 15 juli 1916. Zie voor deze kabinetsformatie en het kabinet Heemskerk Arno Bornebroek, *Een heer in een volkspartij Theodoor Heemskerk (1852-1932), minister-president en minister van justitie*, 2006; Jan de Bruijn, *Wilhelmina formeert, de kabinetscrisis van 1907-1908*, 2011; D.Th. Kuiper en G.J. Schutte, *Het kabinet Heemskerk 1908-1913*, 2010, met o.a. een artikel over Talma door Gerard van Krieken.
- 11 *De Nederlander*, 17 juli 1916.
- 12 *Het Centrum*, 17 juli 1916.
- 13 *Het Centrum*, 11 aug. 1916.
- 14 DVD Stichting Beeldlijn, 'Zelfs vindt de mus een huis, o Heer', 2009. De Hoop | Bornebroek, A.S. *Talma. De rode dominee*, 2010. Dr. Gerard van Krieken werkt aan een biografie van Talma. Ik wil Lammert de Hoop en Gerard van Krieken bedanken voor hun informatie.

Rijwielfabrikant Heemskerk aan de Koediefslaan

Marloes van Buuren

Exclusief leverancier van Witte van Haemstede-fietsen

In het deel van de Koediefslaan waar nu alleen woonhuizen staan zat van 1913 tot 1961 op nummer 14 (nu 24) de zaak van Bart Heemskerk. Het was niet zomaar een rijwielhandel. Heemskerk bouwde tot 1933 zijn eigen Witte van Haemstede-fietsen en later assembleerde hij BH-fietsen, genoemd naar de initialen van zijn naam.

Trots op een échte Heemstedse fiets rijden? Van 1910 tot 1933 kon het. De tekst op de reclameposter van 'B. Heemskerk, Rijwielfabrikant' uit 1912 luidt:

'Berijdt alleen 'Witte van Haemstede' Rijwielen. Dit merk waarborgt U een betrouwbaar, lichtlopend en fijn afgewerkt Rijwiel, welk vervaardigd wordt van strikt eerste klas fittings.'

▼ Reclameposter uit 1912.

Linksboven staat het fraaie logo met een afbeelding van de gedenknaald op de hoek van de Herenweg en de Manpadslaan. Haemstede is geen Heemstede en de slag bij het Manpad heeft vrijwel zeker nooit plaats gevonden, maar het beeldmerk met het door van Lennep in 1817 geplaatste gedenkteken is herkenbaar als heel Heemstedes. Heemskerk liet het overigens pas in mei 1913 als handelsmerk deponeren, maar zijn eerste zelfgebouwde fiets verkocht hij al in 1910.

Zijn zaak was toen nog heel bescheiden gevestigd in niet veel meer dan twee schuurtjes op de Binnenweg 155, de plek waar nu Zeeman zit. Hij moet er toch al een goed ingerichte werkplaats gehad hebben, want hij vervaardigde zijn fietsen helemaal zelf, ook de frames. Hij kon volgens de reclameposter dan ook 'nikkelen, emaillieren en metaal draaien'.

Begonnen aan de Binnenweg

Bart Heemskerk (1887-1969) heeft zijn leven lang werkelijk alles bewaard, ook het kasboek uit 1910, het jaar dat hij aan de Binnenweg 155 begon. Zo kunnen we precies zien waar zijn diensten zoal uit bestonden. Voorin staat een inhoudsopgave van de klanten. Het zijn bekende Heemstedse namen als Ruysenaars, Roozen, Kaptein, Preyde, V.d. Berg, Verdonschot en Peeperkorn.

▲ Reclameposter uit 1914.

Per klant staat genoteerd waar ze voor kwamen: reparaties, onderdelen, soms een tweedehands fiets of een huurfiets. Op 8 juni 1910 is de eerste vermelding van de verkoop van een Witte van Haemstede-fiets. G. Preyde is de koper en de prijs is 95 gulden.

Behalve nu nog gangbare artikelen als spaken, spatboordstangetjes, solutie enzovoort verkoopt Heemskerk voor fietslantaarns carbid (1 bus Union Carbid kostte 40 cent) en voor 7 cent 'broekveeren' die moesten voorkomen dat de broekspijpen tussen de ketting kwamen. De banden waren van Dunlop (met 7

gulden de duurste), Monopol, Imperial, Excelsior en Lustrum.

Naast gewone reparaties wordt ook een keer een 'Heerenrijwiel' in 'Damesrijwiel' veranderd en '1 Damesrijwiel in- en uitwendig schoongemaakt en gelakt (f 1,25)'. Grappig is dat de klanten blijkbaar ook voor andere zaken bij hem terecht konden: zo kit hij bandjes van kinderwagens, repareert keukenmessen en maakt een naaimachine en een kachelpijp weer in orde.

Naar de Koediefslaan

Blijkbaar gingen de zaken al gauw heel goed en waren de mogelijkheden tot uitbreiding aan de Binnenweg beperkt. Heemskerk kocht een stuk grond aan de noordkant van de Koediefslaan en liet daar in 1913 een groot pand bouwen: een winkel met werkplaats en bovenhuis. Architect was D. van Zetten van de Gedempte Oude Gracht in Haarlem. Hij vroeg voor zijn ontwerp f 368,15, 5% van de aanneemsom. De aanbesteding van de bouw vond plaats op 5 maart 1913 in 'Koffiehuis Landzicht van Mej. de Wed. J. Steenvoorden aan den Koediefstol te Heemstede'. De firma Joustra van de Garenkokerskade 33 in Haarlem nam de bouw aan voor 7363 gulden. Op 12 april 1913 werd de eerste steen gelegd. Heemskerk gaf de werklui 14 gulden fooi, die ze, zo tekende hij aan, dezelfde middag nog verbrasten bij de Weduwe Steenvoorden. Op 5 mei 1913 was het hoogste punt bereikt. Dat leverde de werklieden 6 gulden fooi op. Op 22 juli 1913 werd het bewijs van voltooiing afgegeven door de gemeente Heemstede.

Op een foto uit 1917 is goed te zien hoe groot het pand is: twee winkelramen met daarachter een etalage, in het midden een ruime ingang met twee brede deuren die naar binnen opengingen en

Grappig is dat de klanten blijkbaar ook voor andere zaken bij hem terecht konden: zo kit hij bandjes van kinderwagens, repareert keukenmessen en maakt een naaimachine en een kachelpijp weer in orde

*Op 5 mei 1913 was het hoogste punt bereikt.
Dat leverde de werklieden 6 gulden fooi op*

helemaal links de voordeur met toegang tot het bovenhuis. De derde verdieping was links hoger opgebouwd en bestond rechts uit een zolder met dakkapellen. In de winkel was een apart kantoortje getimmerd en langs de wanden ruime houten voorraadkasten.

In de werkplaats was een speciale mof-

felkamer. Nadat van buizen de frames gemaakt waren ('niet gelast, maar hard gesoldeerd met koper' benadrukte Heemskerk altijd) werden ze gelakt en dan bij hoge temperatuur uitgehard in de moffelkamer. Vervolgens moesten ze gebieds worden, een heel precies werkje. Een apart apparaatje zorgde dat je recht bleef. Vervolgens werd de fiets verder 'aangekleed' en afgemaakt.

Achter de werkplaats lag een ruime tuin met groentetuin, boomgaard, een tuinhuis, een monumentaal duivenhok

► De winkel van Heemskerk in 1917.

en een kippenren van zo'n 20 meter lengte. Na zessen, als de zaak sloot, was Heemskerk altijd in de tuin bezig.

Motorfietsen

Van het begin af aan was Heemskerk ook in motorfietsen geïnteresseerd. In zijn kasboek van 1910 staat al een reparatie van kleppen. Het onderhoud en repareren van motorfietsen heeft hij vooral in de praktijk geleerd, maar hij deed ook een opleiding bij de BRHN, de in 1903 opgerichte Bond van Rijwielherstellers en -Handelaren in Nederland en mocht zich in 1914 officieel Bonds Motorhersteller noemen. In 1920 werd hij met de aanschaf van een Reading Standard motorfiets, bestemd voor de verkoop, officieel dealer van dat merk. Reading Standard was één van de eerste Amerikaanse motorfabrikanten. Het merk werd in 1922 door Cleveland overgeno-

▼ *De winkel van Heemskerk in 1925. Ernaast staan nog lage, dorpse huizen, die in 1930 afgebroken werden. Opvallend is hoe sterk het terrein naar achteren afloopt. De winkel heeft hier al nummer 24.*

men. De vraagprijs van de motorfiets die Heemskerk kocht was 1850 gulden! Hij wist er nog een paar honderd gulden van af te troggelen, maar voor die tijd was dat bedrag een fortuin. Ter vergelijking: in datzelfde jaar kocht hij in Zandvoort voor 2000 gulden een arbeiderswoning die hij aan een werknemer verhuurde.

Het dealerschap werd geen succes. De motorfiets heeft hij nooit verkocht, maar hij zal er vaak met plezier en trots naar gekeken hebben. Zelf reed hij op een James uit 1917.

Een nieuw huis

Bart Heemskerk was in 1919 getrouwd. Het gezin woonde boven de zaak. In 1930 had hij inmiddels vier kinderen en liet hij naast de zaak een nieuw pand bouwen. De lage huizen op de foto uit 1925 maakten plaats voor een dubbel woonhuis, nu de nummers 22a en 22. Bij de bouw is

▲ In 1930 legden Henk en Nico, de twee zoontjes van Bart Heemskerk, de eerste steen van Koediefslaan 22 en 22a.

ook de poort gemaakt en werd de ingang naar de werkplaats overdekt. In de ruime poort stonden vijf bakfietsen achter elkaar, die voor de verhuur waren. Er bleef voor klanten genoeg ruimte over om met hun fiets achterom naar de werkplaats te lopen. Het gezin Heemskerk verhuisde naar het nieuwe huis op 22a, nummer 20 werd te huur gezet. De eerste steen zit nog in de gevel van 22a. Hij werd op 10 juli 1930 gelegd door Jan Hendrik en Nicolaas Cornelis Heemskerk, respectievelijk 7 en 3 jaar oud. Op de foto staan ze elk met een troffel in de hand, samen met hun ouders en oudste zus Hanna. De rest van het gezelschap bestaat uit familie, de aannemer, de architect en een wethouder. De vrouw van Bart Heemskerk overleed helaas in 1931. Hij hertrouwde en kreeg in totaal tien kinderen.

Jaren twintig en dertig

Volgens zijn kleinzoon Nico Heemskerk was de zaak van zijn grootvader in de jaren twintig en dertig de grootste in de omgeving. Er waren vijf werkplekken en Bart Heemskerk leidde ook anderen op in het vak. Leerjongens waren er in die tijd in overvloed. Een goede leerjongen bleef nooit lang in loondienst maar startte zijn eigen bedrijf.

In de jaren twintig waren fietsen overigens behoorlijk duur. Dat maakte mede dat het toen blijkbaar de moeite waard was om ze zelf te bouwen.

De Witte van Haemstede-fietsen waren in allerlei modellen verkrijgbaar. Als je de gespecificeerde beschrijvingen leest zou je er zo één aanschaffen. Het herenrijwiel Model de Luxe is bijvoorbeeld 'fijn diep zwart, 4 maal gelakt, met de hand gepolijst en fijn gebiesd', de wielen zijn vernikkeld met geëmailleerde randen en de spaken zwart gebrand, het stuur met

► *Bart Heemskerk en zijn zoon Nico in 1941 voor de zaak.*

nok is 'sierlijk opgebogen', de kettingkast is afneembaar zodat de ketting in het bijgeleverde oliebad kan en alles wordt voor 100 gulden geleverd, compleet met pomp, tas, oliekan en poetsdoek. Voor een meerprijs van f 13,50 kon je een Torpedo dubbele versnelling met terugtraprem laten monteren, voor f 20,- een Sturney Archer driersnellingsnaaf met terugtraprem. Het damesmodel De Luxe kostte f 105,- en had een rokbeschermer met 'fijn waterproofkoord'.

Een dienstrijwiel met transportbanden van 'Bates Carrier-kwaliteit', transportzadel met dubbele brug, extra sterke veren en extra sterke ketting kostte f 100,-. Voor het zwaardere werk was er de carrier, die een beetje lijkt op de bakfietsen waarin kindertjes tegenwoordig vervoerd worden, maar dan met een afgedekte bak. Heemskerk zet zich in zijn omschrijving af tegen de concurrentie: 'De bovenstaande carrier is in elk opzicht prima, prima. De soliede constructie, sierlijke afwerking en de doelmatige inrichting van den bak maken dat ze van werkelijk praktisch nut is, in tegenstelling met de meeste andere fabrikanten, die den gebruikers dikwijls meer last dan nut geven.' De prijs is pittig: 250 gulden.

In de loop van de jaren '30 bleek het niet meer rendabel fietsen geheel zelf te

bouwen. Heemskerk kocht de frames en alle andere onderdelen nu in en assembleerde die. Die fietsen kregen als merk zijn initialen 'BH' mee. Heemskerk verkocht ook andere merken, onder meer Fongers rijwielen.

Slachtoffer van fraude met valse papieren

Heemskerk verhuurde ook fietsen, tandems en bakfietsen. Hij sloot zelfs al een soort 'leasecontracten' af. Op 12 september 1921 bijvoorbeeld tekent een huurder de volgende verklaring: 'Hiermee bericht ik U de goede ontvangst van het 'Witte v Haemstede' Transportrijwiel en ga er mede accoord dat rijwiel voor den tijd van twee jaren op abonnement in gebruik te nemen tegen den prijs van Twee Gld. en vijf en zeventig cents per week en zal u alle schaden of kosten welke ontstaan door ongelukken, diefstal of brand vergoeden. Verder moet U voor den reparatiën en vervanging der versleten deelen zorgdragen en zal ik het in geen enkel geval bij een anderen reparateur laten behandelen.'

Bij de verhuur kon het ook wel eens misgaan. In de zomer van 1941 verschijnt onder de kop 'Rijwielhandelaar met een identiteitsbewijs opgelicht' het

► Zoon Nico
Heemskerk op een
DKW in 1945 voor
de zaak.

volgende berichtje over Heemskerk in de krant: 'Hoe groot de waarde van een identiteitsbewijs wel is en hoe goed men er op moet letten is onlangs in Heemstede gebleken, toen een rijwielhandelaar bezoek kreeg van een heer en dame die een tandem huurden, om niet meer terug te keeren. Later werd het den rijwielhandelaar duidelijk dat

het getoonde identiteitsbewijs niet van den toonder zelf was. Eenige dagen later vernam hij dat het bewijs verloren was door een Amsterdammer in Zandvoort. Op handige wijze was het den onbekend gebleven heer gelukt den rijwielhandelaar op te lichten voor een bedrag van ruim f 150,-, de waarde van den tandem.' Heemskerk was niet het enige slacht-

offer. Het echtpaar verkocht na korte tijd de gehuurde tandem en huurde dan weer een andere of twee fietsen. Zo brachten ze op maar liefst twintig tandems en vier fietsen een goedkope vakantie door tot ze uiteindelijk in Leeuwarden tegen de lamp liepen!

Fietsen en banden gevorderd

De bezettingsjaren waren vanzelfsprekend geen gemakkelijke tijd. Al in het begin van de oorlog werden er banden en fietsen gevorderd. Langzamerhand werd er steeds meer in beslag genomen en groeide het gebrek aan onderdelen. In 1942 had Heemskerk een partijtje gebruikte fietsbanden verkocht. De koper werd in Haarlem gearresteerd en moest bekennen waar hij ze vandaan had. Als gevolg daarvan raakte Heemskerk een enorme hoeveelheid gebruikte en nieuwe banden kwijt. Gelukkig had hij nog wat weten te verstoppen in schuurtjes in de tuin.

Heemskerk liet telkens als er een fiets meegenomen werd een briefje tekenen in de hoop er ooit nog iets van terug te zien, waarschijnlijk tegen beter weten in. Op simpele uit een bloknotje gescheurde blaadjes staat in potlood genoteerd '2 Fahrräder Heemskerk beschlagnahmt' of 'Gevorderd fiets met nieuwe binnen- en buitenbanden'. De briefjes zijn getekend met 'SS Gren.' en een handtekening.

In 1961 zaak gesloten

Nadat zijn eerste vrouw in 1931 was overleden hertrouwde Bart Heemskerk. Hij kreeg in totaal drie zoons en zeven dochters. Zoon Nico begon in 1953 op het Raadhuisplein garagebedrijf Het Raadhuis, nu Garage van Turenhout. Zoon Henk werd banketbakker in Haarlem; zijn winkel heette Huize Heemskerk. De derde zoon, die ook Bart heette, kwam aanvankelijk bij zijn vader in de zaak maar deed een grafische opleiding en ging in die richting werken. Bart senior had dus geen opvolger in de familie en sloot zijn zaak in 1961 na meer dan vijftig jaar hard werken. Hij overleed in 1969. Oudere Heemstedenaren zullen zich hem wellicht nog herinneren als 'IJzeren Bart'. Die bijnaam droeg hij omdat hij zo eigenwijs was. Wat eigenzinnigheid kan geen kwaad als je een eigen zaak hebt. Hij heeft er in ieder geval een mooi bedrijf mee opgebouwd.

Met dank aan

Nico Heemskerk en zijn zus Lia voor de verhalen over hun grootvader en de mooie foto's en andere materialen. Alle afbeeldingen bij dit artikel zijn afkomstig van Nico Heemskerk. Vijf foto's en de twee bijzondere reclameposters heeft hij aan de HVHB geschonken, waarvoor ook onze hartelijke dank.

Onbekend Mariënheuvel, maar de wereld daar achter...

Cees Peper

Wie langs de Glipperdreef gaat, passeert de buitenplaatsen Bosbeek en Mariënheuvel. Vraag je naar de buitenplaats Bosbeek dan zegt de passant direct dat het een zorgcentrum is. En Mariënheuvel? Men denkt diep na en zegt aarzelend: Ja, daar staat een oud buitenhuis met allerlei bijgebouwen weggestopt in het bos. Je mag er geloof ik niet komen. Het schijnt een rooms-katholiek klooster te zijn.

▲ *De achterzijde van Mariënheuvel.*

Dat is ook zo. Sinds 1948 is daar het klooster gevestigd van de Congregatie van de Zusters Augustinessen van Heemstede. Dat laatste moet speciaal toegevoegd worden om verwarring met gelijknamige congregaties in andere plaatsen te voorkomen. De Heemstedse congregatie is in 1888 opgericht in Delft door Belgische zusters die zich daar richtten op ziekenverpleging. Aangezien de congregatie groeide en de behuizing

in het oude centrum van Delft te klein werd, verhuisde ze naar Heemstede. De doelstellingen van de congregatie waren ziekenzorg, onderwijs en de missie in Indonesië.

Om meer te weten te komen over deze zusters had ik een gesprek met zuster Francisca Wagemaker en zuster Marie Wilhelma Tas, die zich op respectievelijk 23- en 21-jarige leeftijd verbonden aan de congregatie. Hun doel was dienstbaar te

zijn aan de medemens vanuit een religieuze overtuiging.

Gelofte in stappen

‘Veel mensen denken dat je je vanaf het begin van toetreding meteen voor het leven verbond’, zo vertellen zuster Francisca en zuster Marie Wihelma. ‘Maar je begon als postulante met een proeftijd van een half jaar, daarna kreeg je het habijt en de sluier en dan volgde het eigenlijke noviciaat van twee jaar om het kloosterleven goed te leren kennen. Je bleef in Mariënhuvel tot de gelofte van soberheid, zuiverheid (ongehuwde staat) en gehoorzaamheid, die voor één jaar werd afgelegd. Je kreeg een gouden ring als teken van die verbintenis. Pas na drie keer een gelofte voor één jaar volgde de definitieve gelofte.

Al voor die tijd werd je naar een ziekenhuis of verzorgingshuis gezonden en begon je daar aan de opleiding voor je nieuwe taak. Bijvoorbeeld in het St. Franciscus Gasthuis in Rotterdam, het St. Hippolytus-ziekenhuis in Delft (nu Reinier de Graafgasthuis) of het St. Lidwina-ziekenhuis in Den Helder. Ook in de diverse verzorgingshuizen was hulp nodig.

Je werkte er door zo lang het kon. In de bloeitijd waren er in elk ziekenhuis over de honderd zusters. Zij verzorgden alles:

keuken, wasserij, apotheek, schoonmaak en verpleging; het was een soort eigen bedrijf. De zusters waren er dag en nacht, alle dagen. De artsen vertrouwden op hen en de samenwerking was goed.’

Zr. Francisca werkte van 1950 tot 1987 als hoofd van de patiëntenadministratie in het St. Elizabethziekenhuis in Alkmaar. Zr. Marie Wilhelma van 1958 tot 1985 als verpleegkundige in het zelfde ziekenhuis. Indien nodig werden zusters van het ene op het andere moment naar een ander ziekenhuis overgeplaatst. ‘Als je net aan je medezusters gewend was, moest je weer in een nieuwe omgeving aarden. Dat kon ingrijpend zijn, maar het behoorde tot het principe van de gehoorzaamheid. Het contact met de familie was minimaal. Slechts tweemaal per jaar mocht je familie ontvangen. Als een ouder ernstig ziek was mocht je deze thuis maximaal zes weken verplegen. Voor broers en zusters was dat op drie weken gesteld.’

Behuizing

In de ziekenhuizen sliepen de zusters in een gezamenlijke ruimte boven de ziekenzalen. De grote ruimte was onderverdeeld in ongeveer 35 chambrettes, met wandjes van elkaar gescheiden maar van boven open.

Meer en Berg werd na de koop in de

► De zusters Augustinessen met in het wit de verpleegsters.

Meer en Berg versus Mariënhuvel

De eigendomsgeschiedenis en de naamgeving van dit stukje Heemstede zijn nogal ingewikkeld. De naam Meer en Berg stamt uit de tweede helft van de 17e eeuw maar in de eerste helft van de 17e eeuw was er al een hofstede. Meer en Berg is in 1730 samengevoegd met het zuidelijker gelegen Leeuwenberg. Daarbij kwam de naam Leeuwenberg te vervallen. Bij het landgoed Meer en Berg hoorde ook de hofstede Meerzicht (nu Glipperweg 205) en twee andere huizen aan de Glipperweg (nu nummer 195 en 197). Begin 18e eeuw werd de buitenplaats eigendom van Dirk van Lennep, enige generaties later in de 20e eeuw was jonkheer Hendrik Jan Deutz van Lennep (1886-1934) de eigenaar. Het oude huis Meer en Berg verkeerde begin 20e eeuw in zo'n slechte staat dat Deutz van Lennep het liet slopen en in 1909-1910 een nieuwe buitenplaats liet bouwen, het nieuwe Meer en Berg, met maar liefst 36 kamers. Architect was Foeke Kuipers uit Amsterdam. De tuinaanleg in Engelse landschapstijl was van Leonard Anthonie Springer. In de crisisjaren raakte de familie Deutz van Lennep in financiële moeilijkheden en het landgoed kwam in handen van de bank. In de oorlog legden de Duitsers er beslag op en na de oorlog was er van de oorspronkelijke grandeur weinig meer over. In 1946 kocht de Congregatie van de Zusters Augustinessen uit Delft het gehele landgoed. In 1947 begon direct naast het huis Meer en Berg de bouw van een nieuw klooster van de hand van architect B.J.J.M. Stevens. In oktober 1948 konden de zusters van Delft naar Heemstede verhuizen en in 1949 was ook de kapel klaar. Hij werd op 7 oktober 1949 ingezegend.

Het nieuwe moederhuis van de Zusters Augustinessen (Glipperweg 199) kreeg de naam Mariënhuvel, om verwarring met het psychiatrisch ziekenhuis Meerenberg in Bloemendaal te voorkomen en om het accent te leggen op de nieuwe religieuze bestemming.

In 1948 kocht de gemeente Heemstede de buitenplaats Meer en Berg, exclusief Mariënhuvel. Tussen Glipperdreef en Ringvaart werden huizen gebouwd en de grond ten westen van de Glipperdreef werd bij wandelbos Groenendaal gevoegd, met uitzondering dus van Mariënhuvel en omliggend terrein.

Het hele complex, inclusief Mariënhuvel, Meerzicht, Glipperdreef 195 en 197, de historische park- en tuinaanleg, muren, toegangshekken en andere restanten van het oude landgoed vormen samen een rijksmonument.

▲ Op deze luchtfoto uit 1955 is goed te zien hoe veel er naast het oude huis Meer en Berg bijgebouwd is.

▲ 1949, novices uit Delft gaan de nieuwbouw van 1948-49 schoonmaken. Ze zijn ongeveer 20 jaar oud!

periode 1947-1948 grondig verbouwd, omdat het tijdens de oorlog helemaal uitgewoond was door de Duitsers. Ook werd er een deel aangebouwd met onder meer de kapel en de kloostergangen waar de cellen waren. Het huis kreeg toen de naam Mariënheuvel. De naamsverandering hield verband met het feit dat er verwarring zou kunnen ontstaan met het Psychiatrisch Ziekenhuis Meer en Berg in Santpoort. In het nieuwgebouwde klooster werden ongeveer zestig kloostercellen gebouwd waar de novicen en kloosterlingen op sobere wijze woonden. Zr. Francisca vertelde dat ze toen voor het eerst in haar leven een eigen kamer-tje had. Bij de grote gezinnen van die

tijd was daar immers vaak geen sprake van. Soms waren er wel vijftig of zestig novicen.

Mariënheuvel kreeg landelijke bekendheid door de maandelijkse radio-uitzending van het ziekenlof, verzorgd door de KRO in de periode van 1947-1963. Dit gebeurde vanuit de toen sober ingerichte kapel, onderdeel van het klooster. Vanaf 1963 stelde de KRO een nieuw radioprogramma samen en kwam het ziekenlof te vervallen.

Naast de strikt na te komen dagindeling (zie kader) werden de novicen geestelijk gevormd door middel van lessen in bijbelkennis en meditatie.

Veranderingen

Het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) met de naam Agiornamento (aanpassing aan de tijd), ingesteld door paus Johannes XXIII, had grote invloed op de geloofsbeleving van de rooms-katholieken in de ruimste zin van het woord. Het Concilie stelde de vraag hoe de kerk na zoveel jaren van stilstand bij de tijd gebracht kon worden. Heel ingrijpend was onder andere de afschaffing van het Latijn tijdens de liturgie.

Parallel daaraan veranderde er ook in de maatschappij veel op het gebied van sociale wetgeving. Eerst kwam de ouderdomswet van Drees, de AOW. De daarna ingestelde WAO en de verplichte ziektekostenverzekering gingen ook gelden voor de religieuzen. Voor die tijd werkten de zusters pro deo, net zo lang tot het niet meer ging. De eventuele verdiensten uit de werkzaamheden en de AOW kwamen ten goede aan de congregatie en ieder kreeg wat ze nodig had (Regel van Augustinus). Met alle wijzigingen kwam er ook wat meer ruimte voor het ontwikkelen van het persoonlijk leven van de zusters, onder meer door het instellen van 'zakgeld' van zeven gulden vijftig per maand. Dat lijkt weinig, maar alle elementaire benodigdheden werden door de congregatie verzorgd, ook bijvoorbeeld het reisgeld voor bezoek aan familie. Het maandbedrag gold voor iedere zuster ongeacht welke functie zij vervulde.

Dagindeling van het kloosterleven in Mariënheuvel

06.00 u	ochtendgebed (breviergebed psalmen), Eucharistie (nuchter), ontbijt
07.30 u	werkzaamheden
09.45-10.00 u	koffie en daarna 'stil bezoek' aan de kapel voor gebed
13.00 u	maaltijd, gevolgd door een half uur recreatie
14.15 u	vesper in de kapel, ongeveer 20 minuten, werkzaamheden
18.00 u	lofgezangen en rozenkransgebed in de kapel
18.30 u	maaltijd
19.00 u	werkzaamheden
20.00-21.00 u	koffie en recreatie
21.15 u	avondgebed in de kapel
22.00 u	centraal licht uit, nachtrust

Hierdoor werd benadrukt dat iedereen gelijk was. In het financiële beheer kwam altijd een reserve-budget voor, bestemd voor maatschappelijke noden die zich in de wereld voor doen, bijvoorbeeld natuurrampen.

Met de toegenomen vrije tijd wisten de zusters eerst moeilijk om te gaan. Het was erg wennen om aan de halve vrije dag in de week een goede invulling te geven. Langzamerhand werd het gewoner

onderwijs of ziekenzorg, maar het werk dáár gaat door met een noviciaat, tientallen gezondheidsposten, scholen en een groot ziekenhuis in Ketapang onder leiding van jonge zusters die goed opgeleid zijn. Er is een prima samenwerking met de plaatselijke bevolking.

Op Mariënheuvel zelf liep en loopt het aantal zusters gestaag terug als gevolg van overlijden en uittreding en het ontbreken van nieuwe intredingen.

► *De achterzijde van Mariënheuvel met de aanbouw uit 1948. De witte kappen van de zusters zijn inmiddels vervangen door eenvoudigere en meer praktische sluiers.*

om bijvoorbeeld boodschappen te gaan doen of bezoeken af te leggen. Geleidelijk aan vervaagde het strenge regime en maakte dat plaats voor een meer tolerante leefwijze.

De zusters gingen ook meer in kleinere groepen wonen van zes à tien zusters buiten het ziekenhuis. Daar deden ze hun eigen huishouding en ook dat was wennen...

Mariënheuvel kende van 1948 tot medio jaren zestig een bloeiend kloosterleven dat bruiste van de activiteiten. Zusters werden uitgezonden naar ziekenzorg en onderwijs, in Nederland bijvoorbeeld naar Alkmaar, Rotterdam en Delft, en in het buitenland naar Indonesië, naar Borneo, het huidige Kalimantan. Daar bloeit de congregatie nu nog steeds. De Hollandse zusters zijn niet actief meer in

Het huidige Mariënheuvel

Door de vernieuwingen in kerk en maatschappij zijn de uiterlijke aspecten van het kloosterleven veranderd. De zusters dragen gewone kleding waardoor ze zich uiterlijk niet meer onderscheiden van niet-religieuzen. Er is ook meer privacy en een ander financieel beleid. De woonaccommodaties zijn aangepast. Vroeger had iedere zuster een kloostercel van ongeveer 2,5 bij 3 meter. Na de vernieuwingen begin jaren zestig werd van drie cellen één kamer gemaakt met een eigen douche en toilet.

Mariënheuvel is nog steeds het moederhuis voor alle zusters van de congregatie. Er worden jaarlijks retraites en bezinningsbijeenkomsten gehouden voor alle zusters. Verrichtten de zusters vroeger zelf de huishoudelijke taken rondom

de retraites, geleidelijk zijn is deze zorg overgenomen door leken. De organisatie van de retraites staat wel nog steeds onder gezag van de zusters van de congregatie. Waren er in de bloeitijd ruim 700 zusters, momenteel zijn nog 130 zusters aan de congregatie verbonden. Van hen is meer dan de helft boven de 80 jaar.

Einde van de congregatie in zicht

Met het oog op de vergrijzing zijn er voorzieningen getroffen in Alkmaar, waar in het zorgcentrum van Huize Augustinus zusters hun oude dag met elkaar doorbrengen. Op het terrein van Mariënheuvel is in het appartementengebouw Huize Thagaste, genoemd naar de geboorteplaats van Augustinus, plaats voor dertig zusters. Zij wonen daar zelfstandig en nemen deel aan het nog bestaande kloosterleven. Het bezoek aan de kapel is versoberd tot driemaal per dag: er zijn ochtend-, middag- en avonddiensten.

Er wordt gezocht naar een goede vorm om Mariënheuvel een passende functie te laten blijven vervullen. Nu al kunnen de zusters de zorg en het onderhoud niet meer zelf aan. Op de vraag over de toekomst stelt zuster Francisca: 'Je moet het in de tijd zien. Eind 19e eeuw was er een dringende noodzaak om congregaties op te richten om de nood in de maatschappij te lenigen. De zorg voor zieken en bejaarden in die tijd was schrijnend slecht of ontbrak helemaal. Ook in het onderwijs was er veel te doen.' Zuster Marie Wilhelma beschouwt het als een groot voorrecht dat zij zo lang aan de congregatie verbonden is en hoopt op een eigentijdse aangepaste vorm, bijvoorbeeld een bezinningscentrum in de ruimste zin van het woord.

'Het kloosterleven heeft zich eeuwen lang herhaald. Nu zijn we aan de afbouw bezig, maar het begint al weer te groeien. Huub Oosterhuis zegt ergens in een gedicht: Het is al begonnen, merk je het niet!'

Bronnen

P. Sierksma, *Omzien naar een tijdelijk huis; Honderd jaar Zusters Augustinessen van Heemstede*, 1988.

Michel Bakker, Maarten van Bourgondiën, Frans Harm, Hans Krol, Cees Peper, *Monumenten van Heemstede en Bennebroek, Opnieuw een keuze uit de parels van de Heerlijkheden*, 2005.

Met dank aan zuster Marie Wilhelma Tas en zuster Francisca Wagemaker voor hun informatie en foto's.

► *Uit nostalgie is op Mariënheuvel nog één kloostercel gelaten zoals die vroeger was. Alle andere zijn samengevoegd tot grotere kamers met eigen sanitair. In de kast in de cel was plaats voor drie op maat gemaakte habijten, onderkleding (per persoon genummerd) en schoeisel.*

'Le petit paradis du cher Benn'brock'

Marga van der Wel-Boers

In 2007 sloten de deuren van het Sint Lucia Klooster in Bennebroek. Ambitieuze plannen voor het verbouwen tot luxe appartementen zijn voorlopig in de ijskast gezet. Het terrein ligt er verwaarloosd bij en anti-kraakwachters bewonen het fraaie gebouw uit 1896, dat ondanks zijn grootte enigszins verstopt ligt. Marga van der Wel neemt ons mee terug in de tijd en beschrijft de bijzondere geschiedenis van het klooster.

Er was eens...

...al meer dan duizend jaar geleden een vrouwenklooster in Bennebroek. Althans, zo luidt de legende. Heer en meester van dit gebied, Graaf Dirk II, bracht vanuit zijn abdij in Egmond vrou-

wen over naar een klooster in 'Bennincbrouck'. De vrouwen waren in de abdij bij zijn kasteel niet meer veilig, omdat in het noorden van Holland een hevige strijd woedde tussen de Hollanders en de Westfriezen. De dochter van Dirk II,

Erlindis, werd de eerste abdis. Zij wilde haar leven aan God wijden, omdat ze als door een wonder haar gezichtsvermogen had teruggekregen. Eind 15e eeuw vertaalde broeder Jan van Leijden, prior van de Karmelieten in Haarlem, Beninckbrouck met Bennebroek. Er is nooit bewijs gevonden dat dit juist was en dat er daadwerkelijk al zo vroeg een klooster in Bennebroek was. Maar het is een mooi verhaal...

Katholieke kerk en school

De geschiedenis van het klooster in Bennebroek en het gebouw zoals het er nu staat begint in de laatste jaren van de 19^e eeuw. Scheiberling, de pastoor van Vogelenzang, ijverde voor een kerk en school voor zijn parochianen in Bennebroek. Na een jarenlange strijd tussen de protestanten van het dorp en de pastoor was het eindelijk zo ver en op 6 april 1894 kwamen alle hoofden van de rooms-katholieke gezinnen te Bennebroek bijeen. Zij werden geraadpleegd over de plannen voor de te bouwen kerk. Tot die tijd waren de katholieken in Bennebroek in de minderheid; ze vervulden hun godsdienstplichten in de kerken van de omliggende dorpen, Vogelenzang en

Berkenrode (Heemstede).

In dat zelfde jaar werd begonnen met de bouw van een hulpkerk. Helaas was dat niet op de gewenste locatie aan de doorgaande Meerweg, maar op een ingesloten perceel grond ten zuiden van de Schoollaan. De grond rondom was in bezit van de rechtgeaarde protestant, de ambachtswrouw Elisabeth Aleyda Willink-Nutges, die niet echt veel op had met de katholieken in haar dorp.

Op 7 september werd de eerste steen gewijd en gelegd ter ere van de Heilige Jozef. De plechtigheid werd verricht door de deken Smeulders van Warmond, die na de heilige mis een toespraak hield. Ook het dagelijks bestuur van de gemeente en de meeste raadsleden woonden dit bijzondere feest bij.

Inmiddels was de pastoor zich gaan oriënteren op onderwijsgebied. In 1886 had de protestantse dominee Gunning een christelijke bewaar-, naai en breischool opgericht. Verder was er in het dorp een openbare school, toegankelijk voor alle kinderen van Bennebroek waar ook christelijk onderwijs werd gegeven. Volgens Scheiberling was die situatie volkomen ongewenst; door zijn ijver kwam er een ‘eigen’ katholieke school.

18 december 1894 was voor de katho-

► *Het pensionaat van de Dames du Sacré Coeur ging op 1 mei 1895 van start in de een half jaar daarvoor geopende hulpkerk Sint Jozef. Direct bleek de ruimte te klein en datzelfde jaar werd besloten tot de bouw van een groot complex.*

▲ *De hoofdingang van het klooster van de Dames du Sacré Coeur.*

lieke Bennebroekers een dag van grote betekenis. Die dag werd het nieuwe kerkgebouw plechtig in gebruik genomen, waarbij uiteraard pastoor Scheiberling een heilige mis opdroeg.

Het plein voor het zeer fraaie kerkje was door de jonge mannen uit de parochie keurig groen gemaakt. Voor de schone eenvoud van het ontwerp van de kerk door de heer P. Nelis en de solide afwerking door de uitvoerder G. Hulsembosch was alom bewondering.

Sacré-Coeur

Inmiddels was Pastoor Scheiberling druk bezig gegaan om zusters te vinden die het onderwijs zouden kunnen verzorgen voor de kinderen van Bennebroek. Maar de één na de andere kandidaat viel af en tenslotte kwam hij op het spoor van de ‘Dames du Sacré-Coeur’,

een Franse religieuze congregatie.

Deze congregatie wilde ook buiten Frankrijk pensionaten voor meisjes gaan opzetten. Het protestantse Nederland trok hen wel aan. Pastoor Scheiberling schreef hen dat Bennebroek een mooi, gezond en schoon oord was. Er werden de nodige afspraken gemaakt voor een pensioonaat; ook zouden de zusters het onderwijs gaan verzorgen aan de ‘arme’ kinderen van Bennebroek. Deze zusters werden in Jette, bij Brussel ‘gerekruteerd’. Zij moesten kunnen aantonen ook goed te zijn in de Nederlandse taal.

De zusters wilden op de zogenaamde armenscholen alleen les geven aan meisjes. In sommige gevallen, zoals in Bennebroek, waren ze bereid les te geven aan jongens, als het maar zou gaan om jonge jongens. Op 1 mei 1895 werd de school geopend in de hulpkerk en de aanmeldingen waren overweldigend. Al snel was

▲ De Lourdesgrot werd in de loop van 1897 gereali-seerd, gefinancierd uit giften van de oudleerlingen bij de feestelijke opening van het kloostercomplex. Nu resten nog de deels overwoe-kerde restanten. Het Mariabeeld en beeld van Bernadette staan er niet meer.

er gebrek aan ruimte en schoolbanken.

De zusters waren niet zo gelukkig met de gebrekkige ruimte en er werd besloten om een klooster en pensionaat te bouwen in de directe omgeving van de hulpkerk.

Op 12 juni 1895 droeg het hoofdbestuur van de congregatie Les soeurs du Sacré-Coeur, gevestigd in Parijs, de heer H v. d. Vossen te Bennebroek de bouw van een pensionaat voor jonge dames op het terrein van de voormalige bloemisterij Duinlust. Die was daarvoor door hen aangekocht van de heren Parmet.

Het gebouw, dat met een lengte en een breedte van 46 meter huisvesting moest gaan verlenen aan een tachtigtal pensionnaires en aan een school, zou in de vorm van de Hoofdletter H (Heilig Hart) worden opgetrokken. Het bestek kwam van de heer Nic Nelis, architect te Haarlem, in stijl van de bovengenoemde kerk.

Op 1 oktober 1895 werd met enige plechtigheid de eerste steen gelegd voor een gebouw op het terrein van de zusters, dat als een rooms-katholieke bijzondere school zou dienen. Pastoor Scheiberling hield daarbij een kleine toespraak. Een

half jaar later, op 19 maart 1896, werd de school plechtig ingewijd door deze ijverige pastoor. Al snel werd er ook begonnen met de bouw van het klooster en pensionaat: daarvoor waren zij tenslotte gekomen.

Een klein jaar later, op 3 september 1896, was de bouw van het klooster en de aangrenzende armenschool gereed en werden beide in gebruik genomen. Op de eerste twee verdiepingen van de school vonden de schoolkinderen hun plaats, op de bovenverdieping was de naai- en knipschool gevestigd, alles bestuurd door de zusters van de congregatie du Sacré Coeur. De ‘anciennes’ hadden ter gelegenheid van de opening geld aangeboden om een Lourdesgrot in de tuin te laten bouwen. Verder bleef een groot deel van terrein lange tijd in gebruik voor de bollenteelt. In de loop van 1897 werd een Lourdesgrot gerealiseerd.

Als rector van het pensionaat werd op 25 september de heer Th. H. J. Abels benoemd. Hij kreeg van de bisschop van Haarlem, Bottemanne, ook de taak de kerkelijke grenzen opnieuw te bepalen.

Op 1 oktober 1896 was het de vraag of het pensionaat levensvatbaar zou zijn. Er werd gestart met drie leerlingen en het pensionaat groeide minder snel dan verwacht. Het hoogste aantal pensionnaires werd bereikt in 1913, met veertig leerlingen. Dit was te danken aan een groot aantal leerlingen uit België, waar de dreiging van de eerste wereldoorlog al voelbaar was.

In maart 1897 bracht de bisschop Bottemanne een bezoek aan het klooster en het pensionaat. Te zijner eer werd het kolossale gebouw versierd met planten en vlaggen; aan de ene zijde de nationale vlag en aan de andere zijde de vlag met de pauselijke kleuren. De gehele bevolking van Bennebroek bestond toen uit 549 mannen en 616 vrouwen.

De heer Abels werd op plechtige wijze geïnstalleerd en talrijke mensen waren daarbij aanwezig. De nieuwe herder schonk bij deze gelegenheid een doopvont aan de kerk.

Het parochiebestuur besloot tot het bouwen van een pastorie. Al snel bleek

dat dit veel technische problemen gaf voor de kerk. Er kwamen scheuren en een verzakking door het graven in de bodem. Het parochiebestuur besloot in april 1899 tot de bouw van een nieuwe kerk. Eind 1900 werd onder grote toeloop van belangstellenden de nieuwe kerk plechtig ingewijd. De nieuwe kerk, veel groter en hoger dan de vorige, maakt een zeer aangename indruk.

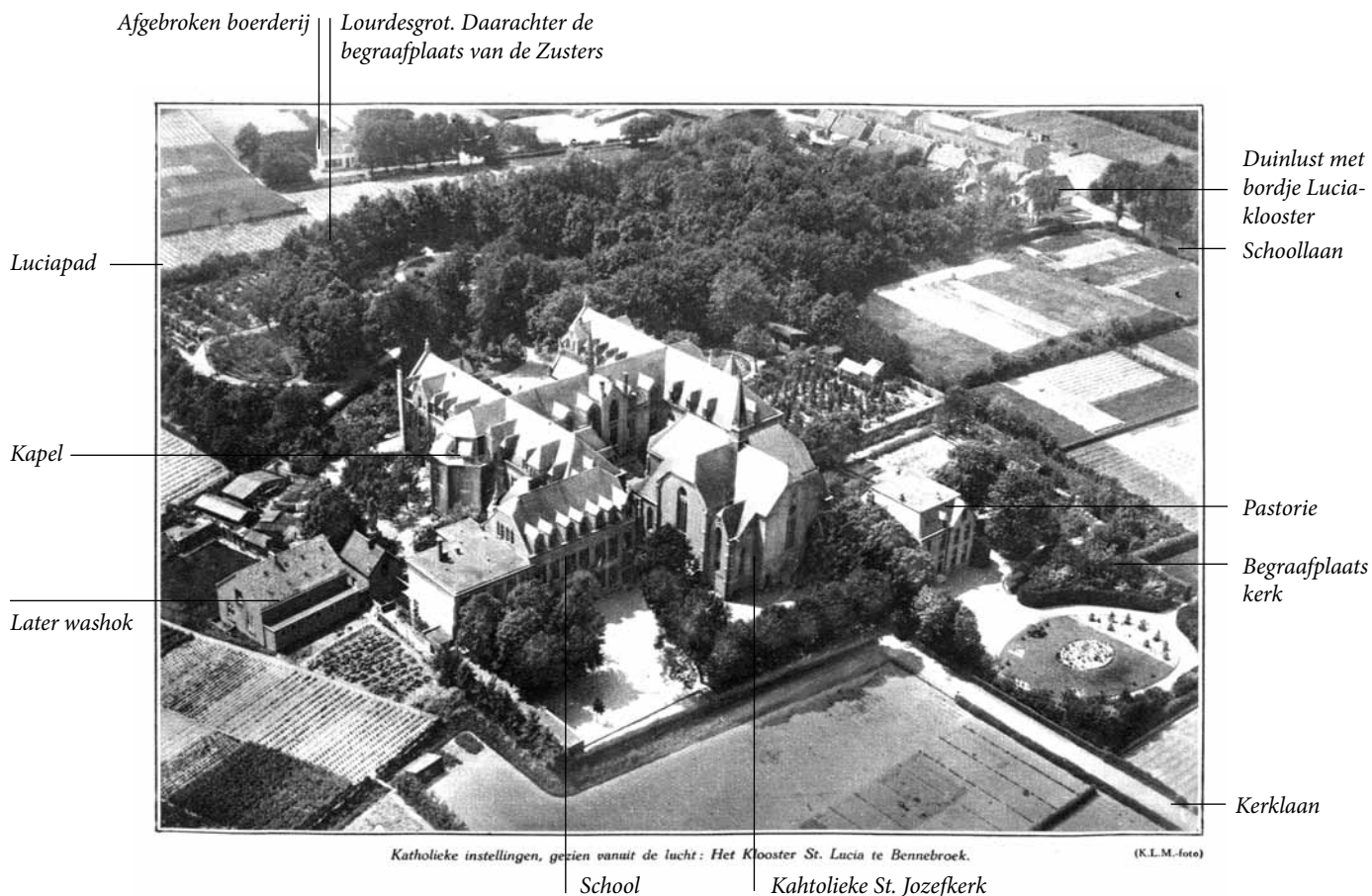
In het jaar 1900 had de congregatie ‘du Sacré Coeur’ voor de eerste maal de eer de moeder overste van de congregatie te herbergen en ter ere van haar werden allerlei feestelijkheden georganiseerd. Ter gelegenheid van het eeuwfeest werd de kapel uitbundig versierd. In het dorp wapperden aan de huizen van de katholieken vlaggen en wimpels, terwijl een bij de toegang tot de kloostertuin een erepoort was opgericht. Een groot aantal oud-pensionnaires kwam uit alle delen van het land om de heilige mis bij te wonen die de bisschop die morgen opdroeg.

Leven in het klooster

Na de drukte van de bouw en de ingebruikname van het klooster werd het steeds stiller in Bennebroek. Alleen de leerlingen van de Heilig Hart school zorgden voor enig lawaai bij het komen en gaan aan de achterzijde van de kerk. In het klooster leefden de zusters in stilte en onder zeer strenge regels, volledig afgesloten van de buitenwereld. Slechts voor het geven van onderwijs kwamen de zusters buiten de muren van het klooster.

Ook het leven en studeren van de pensionnaires was aan strenge regels gebonden. Spreken was slechts op enkele momenten van de dag toegestaan. Alle activiteiten werden met kleppertjes of bellen begonnen en beëindigd.

Op zondagmiddag mocht er gewandeld worden in de kloostertuin. Er werd nadrukkelijk op gelet dat er geen al te grote intimiteit tussen de meisjes ontstond. De groepjes waren niet groter dan drie personen, waarvan één een ouderejaars moest zijn.

De zusters waren in hun speciale kledij een bijzondere verschijning in Bennebroek. Door uitbreiding van het onderwijs werd later het aantal zusters van zeven naar twaalf uitgebreid. Dit gaf het dorp al gauw aanleiding hen ‘de twaalf apostelen’ te noemen.

De pensionaires waren meisjes uit de goeude klasse, hun vaders waren vaak notaris, rechter, arts of gezant. De bedoeling was de meisjes voor te bereiden op een leven als deugdelijke huisvrouw en goede katholiek. Het was een zware tijd voor veel meisjes; sommige werden overmand door heimwee of werden ziek. Op gepaste wijze werden de ouders op de hoogte gesteld van de gezondheidstoestand van hun kinderen. De meisjes waren sterk op elkaar aangewezen en deelden hun diepste geheimen met elkaar.

In een krantenartikel uit die tijd wordt beschreven hoe de dochter van de Oostenrijkse gezant bij het Nederlandse Hof,

gravin Ockolysani, een bezoek bracht aan de zusters van het Heilig Hart om afscheid te nemen. Bij haar reis naar Haarlem per stoomtram was de vriendelijke dame omstuwd door nieuwsgierige dorpskinderen, aan wie zij in gebrekkig Hollands vertelde van de grote reis die zij zou ondernemen. Ze gaf te kennen dat zij Holland een mooi en lief land vond, waar zij altijd gaarne had vertoefd.

Er waren in de jaren na 1900 vaak kleine verbouwingen die het leven in het klooster gemakkelijker maakten. In 1905 werd gas aangelegd, in de twintiger jaren volgde er elektra. Er kwam een waterleiding in plaats van de bestaande Norton-pompen.

De kloostertuin heeft altijd een belangrijke rol gespeeld. Er werd gewandeld en gebeden bij de Lourdesgrot. Op de begraafplaats die grenst aan de tuin vonden overleden zusters hun laatste rustplaats. In de periode tot 1919 zijn er tien zusters begraven. Later zijn de

► *Het orgel in de kapel werd in 1900 gebouwd. Op drie panelen staat de tekst: In honorem Dei et Beatae Mariae Virginis (Ter ere van God en de Heilige Maagd Maria) met daarbij de datum 14 oktober 1900.*

stoffelijke resten bijeen gebracht in een verzamelgraf.

Op 25 mei 1919 viel het doek voor deze congregatie in Bennebroek. Door een tekort aan pensionaires was het klooster niet langer meer rendabel. De overgebleven leerlingen werden overgeplaatst naar andere pensionaten, gebouw en grond zouden worden verkocht. Maar ja...aan wie?

Het afscheid van 'le petit Paradis du cher Benn'brock' viel allen zeer zwaar. Jaren later werd er door de zusters nog met weemoed gesproken over het mooie Bennebroek.

Van Sacré Coeur naar St. Lucia

De zusters Franciscanessen van Rotterdam waren vanaf 1918 op zoek naar een nieuwe locatie. Het aantal novices nam in hoog tempo toe waardoor er ruimtegebrek ontstond in hun klooster. Verder werd de Coolsingel gedempt, daardoor ontstond een nieuw stadscentrum met alle drukte van dien. Als een geschenk uit de hemel kwam het klooster in Bennebroek voor de zusters beschikbaar.

In mei 1919 werd na langdurig overleg de beslissing genomen om het gebouw in Bennebroek te kopen. De akte werd ge-

passeerd op 1 augustus datzelfde jaar. Op 1 mei 1920 werd het klooster officieel als moederhuis ingewijd en nam het hoofdbestuur van de congregatie z'n intrek in het klooster St. Lucia, zoals het vanaf die dag werd genoemd. St. Lucia is een heilige uit Syracuse (3^e eeuw) en de stichtster van de congregatie, Anna Maria Dierickx, had als haar kloosternaam Lucia gekozen. Zij werd op deze wijze geëerd.

De zusters waren blij met dit door bossen omgeven kloostercomplex en ze noemden zichzelf vanaf die tijd Congregatie van de Zusters Franciscanessen van Bennebroek.

Het rooms-katholieke onderwijs in Bennebroek werd door de Franciscanessen overgenomen. De congregatie wilde zich, gedragen door gebed, op vele terreinen dienstbaar maken, zoals in de gezondheidszorg, het onderwijs en de zorg voor wezen en bejaarden.

Na 1920 werden de voorwaarden voor het bijzonder onderwijs gunstiger omdat het werd gelijk gesteld met het openbare onderwijs. Dat betekende een hele verlichting voor de congregatie en de schoolbesturen. De zusters wilden het onderwijs vernieuwen en introduceerden de methode van Dr. Maria Montessori. Enkele kleuterklassen volgden deze methode al langer.

► *Zusters Franciscanessen bij het Jozefbeeld bij de ingang van het Luciaklooster; 1932-1933.*

▼ *Het beeld van Maria met Jezus in de tuin van het Luciaklooster.*

Een religieus leven: een roeping

Het leven in het klooster is een roeping zoals de velen die intraden vertelden. Een religieuze ervaring, het is God die je roept om een bepaalde taak op je te nemen en samen te leven in een congregatie. Geraakt door Jezus Christus is het een leven vanuit het evangelie.

De groei in het klooster ging in verschillende fases. Men begon als postulante voor een kennismakingsperiode. Als dat als positief uitpakte volgde er een periode als novice. Deze tijd was bedoeld om de novice te vormen voor het religieuze leven. Het intreden in de congregatie werd gemarkeerd door een inkledingsceremonie. Deze vond plaats tijdens een plechtige mis, waarin de nieuwe zusters als bruid de kapel binnen kwamen en werden gekleed als kloosterzusters. Vanaf dat moment gebruiken ze hun nieuwe naam, door hen zelf gekozen. Het noviciaat duurde twee jaar, daarna volgde de tijdelijke professie en na vijf jaar de gelofte voor het leven, de grote of eeuwige professie.

In het klooster ging het leven zijn dagelijkse gang; er werd gekookt, gewassen en gestreken, schoongemaakt en bovenal gebeden. Iedereen had zo een taak in het

huis en daarbuiten, op de school waar de zusters les gaven.

Maar de wereld veranderde in de zestiger jaren van de 20^e eeuw, ook voor deze zusters. In die jaren werd voor het laatst een zuster geprotest in Bennebroek. Na het Tweede Vaticaans Concilie werd de habijt aan de wilgen gehangen en konden de zusters burgerkleding gaan dragen. Er kwam meer openheid in de kerk, door de paus bevestigd met een concilie. Het betekende grote veranderingen in het religieuze leven.

De missie

De activiteiten van de zusters uit Bennebroek bleven niet beperkt tot ons eigen land. In 1925 vertrokken zes van hen naar Sumatra. Zij zetten daar een school op, een polikliniek en een kraamkliniek. Tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben deze zusters in Japanse vrouwenkampen gezeten; daar hebben zij hun medegevangenen bijgestaan. Na de oorlog moest er aan de wederopbouw gewerkt. In 1959 gingen zes zusters vanuit Bennebroek naar Nieuw-Guinea en in 1995 was er een missie naar Java. De contacten met het moederhuis verliepen via het congregatieblad *De Missieklok*. Zo werd men in Bennebroek op de hoogte gehouden

▲ De kapel in het Luciaklooster.

► De zusters hadden kasten vol herinneringen aan de tijd in de missie.

► *Het klooster-complex maakt sinds het leeg staat een steeds verwaarloosder indruk. Het is hopen dat ofwel de geplande appartementen alsnog gerealiseerd kunnen worden, of er een andere goede bestemming voor de gebouwen gevonden wordt.*

van het wel en wee van de zusters in den vreemde. In Indonesië werd een noviciaat geopend voor inlandse meisjes en in 1995 werd daar een zelfstandige congregatie gesticht. De laatste Nederlandse missiezuster van Bennebroek vertrok in 1997 uit Sumatra. Hun missie was het helpen van mensen in de marge. Vrede, gerechtigheid en behoud van de schepping hebben in hun missie al die jaren centraal gestaan.

► *Zestien tegeltableaus van diverse heiligen en deugden sierden de wanden van de gangen in het klooster. Ze zijn bij de verhuizing in 2007 meegenomen naar Wijchen.*

Vertrek uit Bennebroek

De deuren van het klooster zijn in 2007 gesloten; de zusters hebben hun intrek genomen in huize Alverna in Wijchen. Van 1895 tot 1919 waren de zusters van de Sacré Coeur in het gebouw en daarna 87 jaar de zusters Franciscanessen in Bennebroek. Nu is die tijd voorbij, er zijn geen religieuzen meer in het dorp. Het waren vrouwen die zich hebben ingezet voor de wereld naar de regel van Franciscus: armoede, kuisheid en gehoorzaamheid. Het was een leven in dienst van God en de naaste.

Het kloostergebouw, verscholen achter de Schoollaan staat leeg en is in verval. De eens zo prachtig onderhouden tuin is verwilderd en overwoekerd. De Lourdesgrot, waar zoveel zusters hebben gebeden om een zegen voor hun werk hier of overzee, ligt er verlaten bij.

Het klooster is verleden tijd, maar het leven van de mensen in Bennebroek gaat verder, in kerk en samenleving.

Het gebouw zal ooit een andere bestemming krijgen, maar wat en hoe ligt nog verborgen in de toekomst.

Wat zal het worden met 'le petit paradis du cher Benn'brock'?

In het boek *Klooster St. Lucia, een stukje paradijs in Bennebroek* uit 2006 vindt u nog veel meer informatie en foto's. Het is verkrijgbaar bij Bruna in Bennebroek (ISBN 978-90-811336-1-6).

Bocciofila: Italiaanse balsport in Heemstede

Marloes van Buuren

De Fransman speelt pétanque, de Italiaan een verwant spel met de naam bocce. Het werd door Italiaanse gastarbeiders meegenomen naar het buitenland en ook naar Nederland. Zo kent Heemstede al sinds 1961 boccebanen en viert de vereniging Bocciofila dit jaar dus z'n 50-jarig bestaan.

Als je het parkeerterrein van voetbalclub HBC aan de Cruquiusweg opkomt, rij je er eigenlijk bijna tegenaan: de banen en het clubgebouw van Bocciofila. Zo verstopt ligt het terrein dus niet, maar toch weten maar weinig mensen uit de omgeving van het bestaan van deze club.

Het begon allemaal eind jaren vijftig. Voetbalclub de Heemstede-Berkenrode Combinatie, oorspronkelijk gevestigd aan de Herenweg, speelde in de oorlog en de jaren daarna op het sportpark bij RCH. Maar ze wilden graag een plek voor zichzelf en vonden die in 1958 op het huidige terrein. De grond hoorde bij Hageveld en was eigendom van het

bisdom. Kapelaan Bakker en HBC-voorzitter P. Kemp regelden de aankoop van de grond voor de voetbalclub. Het houten weekendhuis van de familie Kemp, dat altijd in Bakkum had gestaan, werd verplaatst naar Heemstede en werd o.a. gebruikt om er het clubblad van HBC te draaien. Pater Romedio, voor de Italianen Padre Romeo, was een centrale figuur voor de Italiaanse gastarbeiders in Haarlem en omgeving. In Beverwijk deed hij de mis voor hen en hij was ook betrokken bij de Italiaanse vereniging Casa Nostra in Haarlem. Deze pater kreeg bij het bisdom voor elkaar dat er op het terrein van HBC drie bocce-banen

► De oude situatie bij Bocciofila, vermoedelijk eind jaren zestig, begin jaren zeventig.

▲ *Boccespelers bij Bocciofila in de jaren zeventig. Met stok en hoed Pipolo.*

kwamen die de Italianen gratis mochten gebruiken. Het voormalige vakantiehuis ging dienst doen als clubgebouw.

Gastarbeiders vooral uit Noord-Italië

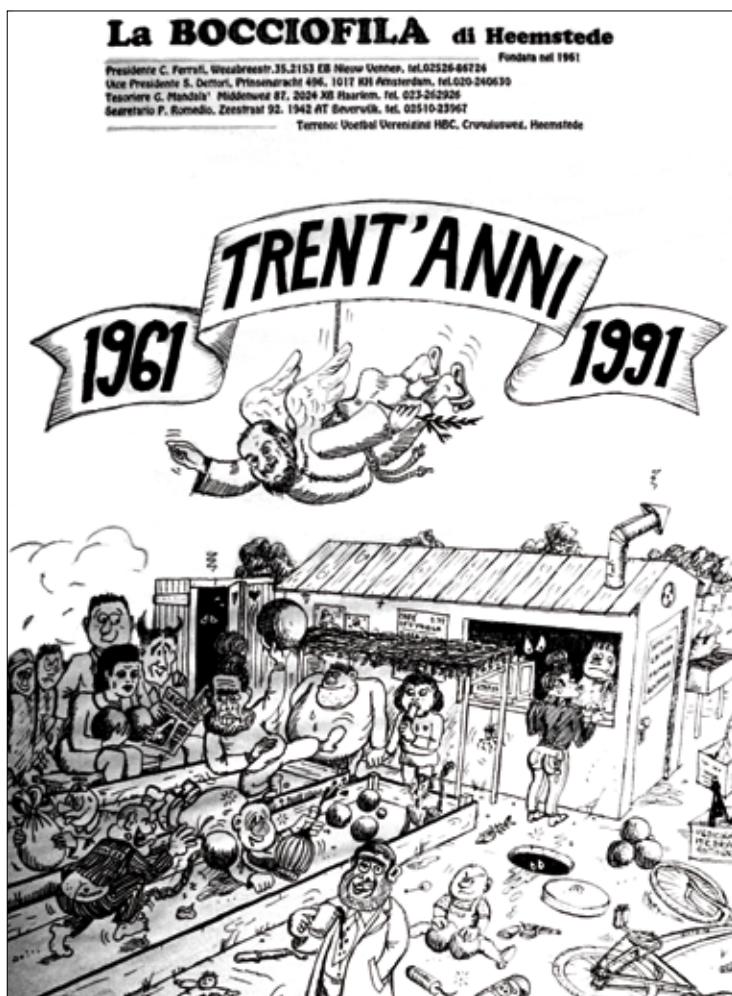
Na de Tweede Wereldoorlog had Nederland behoefte aan extra arbeidskrachten. Er werd ook in het buitenland geworven. Sommige Italianen kwamen met een contract op zak naar Nederland, andere kwamen op de bonnefooi. Veel Italianen in Haarlem en omgeving gingen werken bij de Hoogovens of bij de PTT. In Beverwijk lag een groot schip, de Rosa Sunta, met wel honderd slaapcabines. Er was ook een schip voor

Spaanse gastarbeiders. Behalve 'gewone' arbeidskrachten kwamen ook gespecialiseerde vakmensen naar Nederland, zoals granito- en marmerwerkers. Zij zullen vast hun bijdrage geleverd hebben aan de massale woningbouw die in die jaren op gang kwam. En natuurlijk waren er de Italiaanse koks en ijsverkopers. Pino Mendola, de huidige voorzitter van Bocciofila, was één van hen. Hij is afkomstig van Sicilië, werkte aan het Gardameer als kok en kwam zo in aanraking met de vele Nederlanders die daar op vakantie gaan. In 1960 kwam hij naar Nederland waar hij in Haarlem bij restaurant Napoli ging werken en waar hij ook zijn vrouw leerde kennen. Hij had daarna zelf diverse restaurants en werkte ook vele jaren als kok in verzorgingshuizen. Een jaar of vijf geleden kwam hij bij Bocciofila terecht en nu is hij één van de meest toegewijde leden. Hij is als Siciliaan een uitzondering. Alle andere leden komen uit de drie noordelijke provincies, uit de omgeving van Bolzano. 'Allemaal 'polentone', polentavreters', zegt Mendola, 'zuiderlingen kwamen er bij de oprichting van de vereniging niet in.' Eén van de vroegere leden was Pipolo, die zijn eigen granitobedrijf in Haarlem had. Een ander was Carlo Conci die ijs verkocht uit zo'n prachtig karretje. De Haarlemse Italiaanse vereniging Casa Nostra is

'Allemaal 'polentone', polentavreters', zegt Mendola

► *Padre Romeo begroet de vrouwen van de leden van Bocciofila bij een feestje.*

▲ Een poster bij het dertigjarig bestaan in 1991 laat enigszins gechargeerd zien dat Bocciofila meer is dan een balletje gooien. Padre Romeo zweeft als een engel boven het gezelschap, op de achtergrond een impressie van het oude houten clubgebouw.

acht of negen jaar geleden opgeheven. Ze hadden onder meer een kaartclub en er werd opera gezongen. Toen Casa Nostra er niet meer was, zochten diverse Italianen hun gezelligheid voortaan bij Bocciofila.

Het dichtst bij de pallino

Bocce kan net als pétanque gespeeld worden met metalen ballen, maar bij Bocciofila gebruiken ze mooie stenen ballen die in Italië gemaakt zijn. Eén kleine bal, de pallino, wordt als eerste weggeworpen. De baan is 20 tot 30 meter lang en 2,5 tot 4 meter breed. De pallino moet tussen de 5 en 2 meter van het einde van de baan terecht komen. De partij die de pallino geworpen heeft mag ook de eerste bal spelen. Daarna gaat het erom welke ballen het dichtst bij de pallino terecht komen. Iedere partij heeft vier ballen. Punten krijg je voor alle bal-

len die dicht bij de pallino liggen dan die van de tegenpartij. Soms is dat duidelijk, maar vaak moet er gemeten worden. Dat kan met een touwtje, maar bij Bocciofila gebruiken ze ook wel een zelf in elkaar geknutseld instrumentje, een oude autoantenne met een schuifje eraan, zoals bij een schuifmaat. Een boccebaan heeft aan alle kanten opstaande randen. In Italië wordt er meestal gespeeld op een harde baan van cement met daarop heel fijn gemalen schelpen. De ballen worden daar ook omhoog gegooid. De banen van Bocciofila hebben gravel als toplaag en als je de ballen gooit, komen er kuilen in de baan. In principe mag je de bal dus alleen laten rollen en als daar van afgeveken wordt vallen er wel wat Italiaanse vloeken... Voor het spelen worden de banen, net als graveltennisbanen, met water besprenkeld.

In Italië is er een bocce-competitie met diverse divisies. Belangrijke wedstrijden worden ook op de televisie uitgezonden. In Nederland is tot de jaren tachtig ook in competitieverband gespeeld. Gezien het beperkte aantal verenigingen moesten de teams vaak ver weg, ook naar Brabant en Limburg. Naarmate wat oudere gastarbeiders terugkeerden naar Italië of overleden, liep de belangstelling terug en werd de competitie opgeheven.

Nieuwbouw en ouderwetse gezelligheid

De huidige banen van Bocciofila zijn spiksplinternieuw. In 2009 verdween namelijk het oude houten clubhuis omdat HBC een mooi stenen gebouw liet neerzetten. Boven zit een naschoolse opvang, beneden zetelt Bocciofila, die de ruimte van HBC huurt. Tijdens de bouw waren de oude banen door het zware bouwverkeer kapot gereden. Mendola en clubgenoot Tanna bouwden twee prachtige nieuwe banen. Als eerbetoon werden ze naar hen vernoemd en zo hangen er nu twee borden: 'Giovanni di Tannabaan' en 'Giuseppe Mendolabaan, nieuwbouw 2009'.

Ook de inrichting van het clubhuis werd met vereende krachten gedaan. Er werd onder meer een keuken ingebouwd.

▲ *De borden op het hek rond de in 2009 vernieuwde banen heten spelers en gasten in twee talen welkom.*

Mendola mag dan sinds anderhalf jaar in de VUT zitten, bij Bocciofila kooft hij nog volop. Vaak wordt er na een middagje bocce gezamenlijk gegeten, niet alleen door de 19 Italiaanse leden, ook door de 17 Nederlanders die lid zijn. Frans Kemp, zoon van de oudvoorzitter van HBC en bestuurslid van Bocciofila, merkt op dat de Nederlandse leden het trouwst zijn. Zij komen vrijwel altijd, waar de Italianen het nog al eens laten afweten. Nu wonen die Nederlandse leden ook bijna allemaal in Heemstede, terwijl de Italianen ook van verder weg komen: uit Haarlem en Zandvoort, maar ook uit Amsterdam en Almere. Vrijdag is de 'Hollandse dag'. Vanaf een uur of twee 's middags wordt er gespeeld en de nazit met eten kan makkelijk tot 10 of 11 uur 's avonds duren. Op woensdagmiddag en op zaterdag wordt er ook gespeeld en 's zomers ook wel op zondag. Van oudsher vloeit de chianti rijklijk.

Padre Romeo hield al van een goed glas wijn. Met zijn forse postuur straalde hij de levensgenieter uit en dat houden de huidige leden graag in ere!

Bij de Italianen zijn dat vooral de mannen. In het begin waren er helemaal geen vrouwen lid, maar nog steeds laten de Italiaanse vrouwen zich vooral bij feestjes zien. De kinderen komen helemaal niet, wat jammer is voor het voortbestaan van het Italiaanse karakter van de vereniging. Waarschijnlijk zijn het dus de Nederlanders die voor wat verjonging moeten zorgen.

Nieuwsgierig naar Bocciofila? U bent van harte welkom om te gaan kijken en een balletje mee te gooien. Het seizoen loopt, een beetje afhankelijk van het weer, van januari of februari tot oktober-november. Voor informatie belt u met dhr. J.A. Katteler, 06-53543583.

▼ *Frans Kemp meet de afstand tussen de bal en de pallino. De ballen zijn van steen en hebben verschillende kleuren.*

▼ *De nieuwe boccebanen zijn naar hun bouwers genoemd.*

Nieuwe vondsten uit het archief van Hendrik Albertus van den Eijnde

Michel Bakker

Een deel van de ontwerptekeningen, schetsen, correspondentie en foto's uit het archief van de toonaangevende bouwbeeldhouwer Van den Eijnde bevindt zich nog in Heemstede in privébezit. Michel Bakker heeft dit geordend en gedetermineerd. Het bleek lonend monnikenwerk. In dit artikel worden enkele van deze nooit eerder gepubliceerde voorbeelden getoond. Een ware primeur.

► *Hendrik Albertus van den Eijnde.*

Hendrik Albertus van den Eijnde (1869-1939) werd in Haarlem geboren als middelste van vijf kinderen. Bij de beeldhouwer F.L. Stracké volgde hij tekenlessen en tot 1914 was hij meesterknecht bij het atelier van Johannes Maas aan de Bakenessergracht. Als beeldhouwer werkte Van den Eijnde onder meer aan de Sint Bavo-kathedraal, het Amsterdamse Scheepvaarthuis, het kantoorgebouw van de Nederlandse Handelmaatschappij aan de Vijzelstraat in Amsterdam, aan 'Tuinwijk-Zuid' (een woningbouwproject van J.B. van Loghem nabij het Haarlemse Spaarne), de Haagse Bijenkorf en aan radiozendstation 'Hallo-Bandoeng' te Kootwijk. In 1917 begon hij zijn eigen atelier aan de Meester Lottelaan in Haarlem.

Hij was lid van het genootschap *Architectura et Natura*, VANK en redactielid van *Wendingen*, het maandblad voor 'bouwen en sieren' van het genoemde genootschap. Samen met grootheden als Berlage, De Bazel, Lauweriks, Van der Mey en Van Loghem doceerde hij aan de Vereniging voor Voortgezet en Hoger Bouwkunst Onderricht. Zijn Van Heutz-monument in het voormalige Batavia, waaraan ook de architect W.M. Dudok werkte, is een hoogtepunt van de Nederlandse monumentale beeldhouwkunst. Ook het Holland-monument in New York (1926) is van zijn hand. Dichter bij huis kunnen wij onder meer zijn beeldhouwwerk aan de Maris- en Bronsteebrug, het beeldje aan de Dreefschool, een gevelsteen aan de Crayenesterschool en een reliëf aan de Nicolaas Beetsschool bewonderen. Op de plaats van het huidige Vrijheidsbeeld stond eerder zijn in 1939 onthulde reliëf van koningin Wilhelmina. In 1921 ontwierp Van den Eijnde zijn eigen atelierwoning aan de Willem van de Veldekade 2.

Levensloop

De Historische Vereniging Heemstede-Bennebroek besteedde in *Monumenten van Heemstede en Bennebroek. Opnieuw een keuze uit de parels van de Heerlijkheden* in 2005 al aandacht aan de 'Levensloop' aan de naar de kunstenaar genoemde kade. Van den Eijnde ontwierp

▲ Enkele reliëfs op de gevel van Van den Eijnde's atelierwoning aan de Van de Veldekade 2 in Heemstede.

dit bouwbeeldhouwwerk (1934) voor de Onderlinge Verzekeringsmaatschappij (OLVEH) te Den Haag. In 1978 keerden de zeven reliëfs van Van den Eijnde terug naar Heemstede. De zes platen aan de kade stellen 'De Levensgang' voor. De achterliggende gedachte was het afsluiten van een levensverzekering als voorzorgsmaatregel. Het zevende reliëf wordt 'Pelikaansnest' genoemd en staat afzonderlijk op de middenberm van de Laan van Rozenburg. Het genoemde privéarchief heeft een prachtige brief aan de directeurs van de OLVEH waarin Van den Eijnde zijn bedoelingen met het reliëf iconografisch duidt.

Hij kan worden beschouwd als de grondlegger van het bouwbeeldhouwwerk in de Amsterdamse School-stijl en in het algemeen als een van de belangrijkste Nederlandse beeldhouwers van zijn tijd. Van 1917 tot 1923 was hij als (rijks)beeldhouwer in dienst bij de Rijksgebouwendienst te Den Haag. Hij overleed op 1 februari 1939 na een hersenbloeding. In juni en juli van dat jaar werd er ter ere van hem een tentoonstelling gehouden in het Frans Halsmuseum.

Van den Eijnde, een beeldhouwer met een voor velen onverwacht groot en divers oeuvre. Bij het brede publiek wellicht een wat minder bekende naam, maar uiteindelijk een kunstenaar van internationale betekenis.

Het Scheepvaarthuis: 'Bij elkaar doch ieder baas in eigen huis'

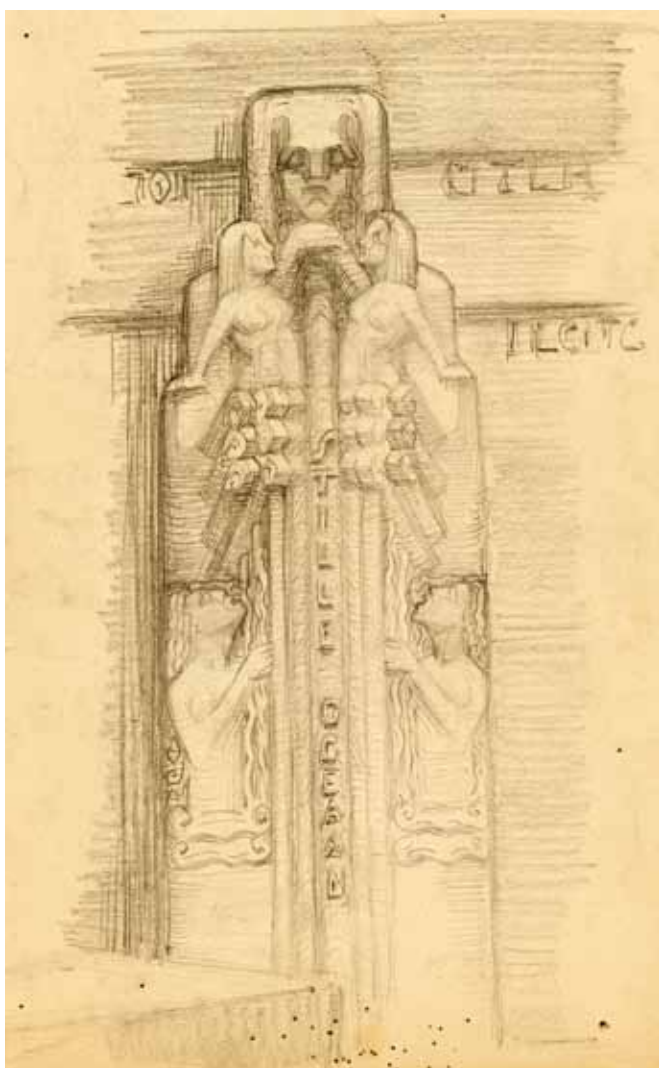
In 1912 besloten enkele Amsterdamse scheepvaartmaatschappijen, waaronder de Koninklijke Nederlandse Stoomboot Mij., de Stoomvaart Mij. Nederland, de Koninklijke Pakketvaart Mij. en de Java China Japan Lijn, hun afzonderlijke directies en stafdiensten in één gebouw onder te brengen. De opdracht tot het maken van de bouwplannen werd gegeven aan het architectenbureau Gebr. Van Gendt A.L.-Zn., terwijl de architectonische vormgeving werd verzorgd door J.M. van der Mey. Ook Piet Kramer en Michel de Klerk werden aangetrokken. In onderlinge beïnvloeding creëerden zij aan de Amsterdamse Prins Hendrikkade het zogeheten Scheepvaarthuis (1913-1916, 1925-1928), dat algemeen gezien wordt als het eerste gebouw dat volledig in de stijl van de Amsterdamse School is gebouwd. Aan het interieur en verdere decoratie werkten ook de binnenhuisarchitect F. Nieuwenhuis mee, die de grote vergaderzaal vorm gaf, alsmede C.A. Lion Cachet en de beeldhouwers Hildo Krop, Willem Brouwer en John Raedeker. Zo ook de Haarlemse glazenier W. Bogtman. Voor Van den Eijnde werd het zijn eerste grote opdracht.

Op de plaats waar eertijds de vloot naar Oost-Indië vertrok verrees een kantoorgebouw dat zowel in het exterieur – de vorm van een steven – als in iconografie en decoratie van het interieur – onder meer een sterrenhemel en landkaarten – verwijzingen naar de scheepvaart bevatte.

Onder de torenpartij op de hoek van de Prins Hendrikkade bevindt zich de hoofdtoegang. Hierop concentreerde Van der Eijnde zich. Aan weerszijden van consoles met maskerkoppen plaatste hij zijn verbeeldingen van de vier Wereldzeeën (1915): De Stille Oceaan, de Indische Oceaan, de Atlantische Oceaan en de Middellandse Zee. Hij koos een wat archaïserende stijl. Mogelijk liet hij zich zowel door de Egyptische sarcofagen, de oude kunstnijverheid van het Nabije Oosten als de hindoe-Javaanse beeld-

▲ Met het reliëf in marmer *Lentezang* uit 1901 kreeg Van den Eijnde landelijke bekendheid (ansichtkaart).

houwkunst inspireren. Architect Han van Loghem blaast de loftrompet: 'Is het een wonder dat Van den Eijnde zich het best uitleefde, toen hij de 'Stille' Zuidzee verbeeldde. Hier werd zijn compositie tot orgelmuziek. Daarin hoort men zijn eigen ziel ruischen. In dien kop schreef hij zijn eigen wijsheid en de wijsheid van alle tijd. Hier zong hij en lachte hij in zijn nymphen en zijn afgodsbeeldje. Hier was hij blijkbaar vergeten, dat ook deze groep niet 'voor zich' zou bestaan. Wij zijn hem er dankbaar voor, want zoo staat nu een meesterstuk in het openbaar als algemeen bezit.'¹

◀ *Ontwerptekening voor De Stille Oceaan, 1915, uitgevoerd in porfier bij de hoofdingang van het Scheepvaarthuis. Het afgodsbeeldje waarnaar Van Loghem verwijst, ontbreekt op deze ontwerptekening. In Amsterdam heeft de personificatie van de oceaan echter wel degelijk een beeldje in haar handen: een fraaie verwijzing naar de beelden op Paaseiland.*

▲ *Scheepvaarthuis, buitenaanzicht en blik in het interieur.*

Het Van Heutsz-monument in Batavia

Van den Eijnde ontwierp in samenwerking met architect Willem Dudok een juweel van een monument voor J.B. van Heutsz: omstreden, verguisd, houwdegen en beulsknecht van het Nederlands imperialisme of brenger van rust, orde en welvaart. Het werd Van den Eijnde's belangrijkste bijdrage aan de Nederlandse beeldhouwkunst en het grootste monument ooit voor een Nederlander opgericht.

Johannes Benedictus Van Heutsz werd in 1851 in Coevorden geboren. Hij nam dienst in het KNIL toen Nederland in 1873 de oorlog verklaarde aan het opstandige Atjeh (Noord-Sumatra). In 1898 werd hij gouverneur van Atjeh, alwaar hij zes jaar de scepter zou zwaaien en uiteindelijk het lokale verzet zou breken. In 1904 kreeg hij de hoogste post, die van gouverneur-generaal van Nederlands-Indië. Hendrik Colijn, de latere minister-president, fungeerde een tijd als zijn rechterhand. Naast zijn militaire successen staat Van Heutsz ook bekend om zijn ondernemingsgeest: hij wakkerde mijnbouw, landbouw en scheepvaart aan. Hiermee bracht hij voor de Nederlanders welvaart naar de archipel, echter vaak ten koste van de inheemse bevolking. In 1909 legde hij zijn ambt neer, keerde terug naar Nederland, vertrok in 1922 naar Zwitserland waar hij twee jaar later in Montreux overleed. Hij werd later

herbegraven op de Amsterdamse Nieuwe Oosterbegraafplaats. Ondanks alles stond hij bij Soekarno bekend als de unificator en pacificator van zijn land. In 1993 werd er zelfs nog een bronzen plaquette met de beeltenis van Van Heutsz in Atjeh onthuld.

De Japanse bezetter zou het beeld van Van Heutsz vernielen. Tijdens de Merdekatijs, de vrijheidstrijd van de Indonesiërs, is het gehele monument vernietigd. Het werd ten dele als bestratingmateriaal gebruikt. Slechts enkele onderdelen overleefden de strijd.²

Vanaf het moment van Van Heutsz' overlijden werden er in Nederlands-Indië gelden verzameld voor een Bataviaans monument. Het Indische comité zou ook de opdracht verstrekken. Drie beeldhouwers van naam en faam, Hildo Krop, John Rådecker en Mendes da Costa, namen de uitnodiging echter niet aan. H.P. Berlage koos al wel de plek: een wegsplitsing aan het eind van de Entree Gondangdia te Weltevreden. In 1926 dongen Van den Eijnde, Lambertus Zijl en Theo van Reijn naar de opdracht. Uiteindelijk won het ontwerp dat Van den Eijnde samen met Dudok had gemaakt en in januari 1928 kon men de maquette, op een-tiende van de ware grootte, zien in het Haagse Stedelijk Museum.

Het monument werd twaalf meter hoog, twintig meter lang en zestien meter breed, het geheel een opbouw en

aaneenschakeling van kubische volumens. Bovenaan het geïdealiseerde beeld van Van Heutsz. Lager aan de rechterzijde drie inheemsers: een Atjeher, een Javaan en een Papoea. De langgerekte voor-sprong toont aan weerszijden een stoet in hoogrelief. Geheel vooraan een olifant met hooggezeten 'kornak', de olifantsdrijver. Aan de linker achterzijde een hoog blok met tekst en een fries met Indische werklieden. Het geheel is vervaardigd uit trachiet van Bobos. De beeldhouwkunstige onderdelen werden door Van den Eijnde in Heemstede op ware grootte gemodelleerd. De kleimodellen werden vervolgens verzaagd en de gipsafgietsels daarvan verscheepten men naar Indië. Met behulp van een punteertoestel bracht

men de vormen over op het natuursteen. Op 23 augustus 1932 werd het monument plechtig onthuld.

Een processie over de Maas

Al in de Romeinse tijd lag er in Maastricht een brug over de Maas, vermoedelijk met een stenen onderbouw en een houten bovenbouw. Deze werd in de 13e eeuw vervangen door de stenen Sint Servaasbrug. In de jaren twintig van de vorige eeuw werd in verband met het toegenomen wegverkeer een tweede Maasbrug noodzakelijk. Deze nieuwe brug, de Wilhelminabrug, kwam stroomafwaarts tussen 1930 en 1932 tot stand. De brug werd gemaakt naar ontwerp van

► *Het Van Heutsz-monument in het voormalige Batavia.*

► *Schets van de kop van de olifantsdrijver voor het Van Heutsz-monument.*

Rijkswaterstaat, waarbij de rijksbouwmeester G.C. Bremer als esthetisch adviseur optrad. De Wilhelminabrug voorzagen in 1932 van bouwbeeldhouwwerk. De keuze voor de beeldhouwer was op Van den Eijnde gevallen.

In het privéarchief bevindt zich een schriftje waarin Van den Eijnde heel nauwkeurig de geschiedenis van Maastricht beschrijft. Kennelijk heeft hij een gedegen literatuurstudie naar de stad gedaan. Dit alles om hem behulpzaam te zijn met de keuze van de onderwerpen. De twee travertijnen pylonen of verhoogde brugpijlers kregen elk een reliëf met drie voorstellingen. Van den Eijnde koos de komst van de Romeinen en oversteek

▲ ▲ *Schets voor een van de reliëfs op de pylonen van de Wilhelmina-brug: bisschop te paard, mogelijk Sint Servaes.*

▲ *Reliëfs op de Wilhelminabrug: de Noormannen trekken Maas-tricht binnen.*

van de Maas, de intocht van Sint Servaes omstreeks 380, en de aanval van de Noormannen in de 9e eeuw. Op de tweede pyloon staan van links naar rechts hertog Hendrik van Lotharingen, die in 1229 toestemming verleende voor de bouw van de stadsmuur, de ondertekening van het verdrag van de Alde Caerte uit 1284, en de intocht van koning Willem I.

In de Tweede Wereldoorlog stond de brug zowel in 1940 als in 1944 aan vernieling bloot. Uiteindelijk verving men de Wilhelminabrug door een stalen brug

met grotere doorvaartopeningen die in 1960 gereed kwam. Eind jaren vijftig zijn de verhoogde brugdelen afgebroken en werden de reliëfs opgeslagen. Omstreeks 1995 zijn ze herplaatst in het Griendpark, dat naast de Wilhelminabrug is aangelegd.

Met dank aan

Erik Bouwmeester (Nederlandse ambassade Jakarta), Han van Gool en Dick van der Horst (bMA Amsterdam), Serve Minis (gemeente Maastricht), Wim Timp, de Nederlandse Bruggenstichting.

Noten

- 1 J.B. van Loghem, 'Beeldhouwwerk van H.A. van den Eijnde', in: *Wendingen*, jrg. 1, 1918, nr. 2, p. 2-3.
- 2 Het Drents Museum in Assen heeft een fragment. Ook in het Rijksmuseum in Amsterdam bevindt zich een kop en Bronbeek bewaart een paar gipsmodellen.

Bronnen

Michel Bakker, Maarten van Bourgondiën, Frans Harm, Hans Krol, Cees Peper, *Monumenten van Heemstede en Bennebroek. Opnieuw een keuze uit de parels van de Heerlijkheden*, Heemstede 2005, p. 12-13.
 M.M. Bakker, 'The aroma of spices and gold', in: *The Low Countries, Arts and Society in Flanders and the Netherlands*, 15, Rekkem 2007, p. 23-33.
 Y. Koopmans, *H.A. van den Eijnde 1869-1939*, monografieënserie van het Drents Museum over Nederlandse kunstenaars uit het tijdperk rond 1900, dl. 14, Assen 1994.
 J.C. Lamster, *J.B. van Heutsz*, Amsterdam 1942.
 J. Oosterhoff (red.), *Bruggen in Nederland 1800-1940, Vaste bruggen van ijzer en staal*, Utrecht 1997.
 J. Rep, *Atjeh, Atjeh*, Baarn 1996.
 J.C. Witte, *J.B. van Heutsz leven en legende*, Bussum 1976.

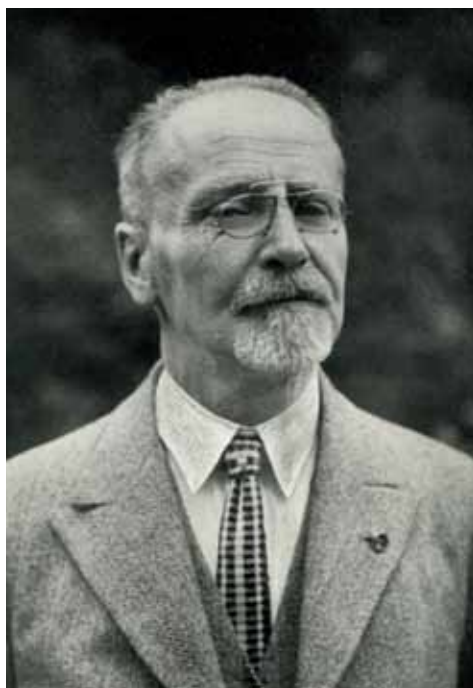
Een kosmopolitische kameleon in Heemstede: architect Jan Stuyt

Kees Veelenturf

In het voorjaar van 2011 werd het door scholieren van het Heemstedse atheneum Hageveld druk bereiden fietspad dat achter het terrein van hun school om loopt, officieel vernoemd naar de architect Jan Stuyt (1868-1934). Het *Haarlems Dagblad* van 13 april 2011 wist daarbij te melden dat Stuyt 'het gebouw van Hageveld in rooms-katholieke stijl heeft ontworpen'.

Zo'n 'innovatieve' stijlomschrijving kan misschien een reden zijn om bij het vergeven van een straatnaam aan de betreffende coryfee geen weg of plein te wagen, maar een fietspad is in dit geval wat al te karig. In Haarlem kreeg Stuyt vele jaren eerder een eigen *straat*. Dat had hij te danken aan het feit dat hij hoofdopzichter was geweest bij de bouw van de nieuwe Bavo-kathedraal. Heemstede echter vergat tot 2011 de snel tot bouwmeester uitgegroeide Stuyt in het stratenplan te eren, terwijl hij er juist een onuitwisbaar stempel op heeft gedrukt, zij het niet alleen.

► De beminlijke Jan Stuyt in zijn laatste levensjaar.

Samen met de architecten Joseph Th. J. Cuypers (1861-1949), zoon van de beroemde Pierre Cuypers, en Jac. Etmans, destijds kennelijk in dienst van de gemeente, schreef hij het raadhuis van Heemstede op zijn conto. Gezamenlijk ontwierpen Jos Cuypers en Jan Stuyt het door het gemeentebestuur in 1912 aangenomen Algemeen Uitbreidingsplan van Heemstede. Grote delen van het huidige Heemstede zijn een gevolg van dat plan. Ook ontstonden de wooncomplexen Res Nova en Nova et Vetera op Stuyts tekentafel. Grote faam, tot ver buiten het Heemstedse, verwierf Jan Stuyt als de bouwmeester van het kleinseminarie Hageveld, dat in de huidige eeuw werd opgedeeld in een atheneum en een appartementencomplex. Het zijn slechts enkele wapenfeiten van de recentelijk 'herontdekte' architect, want hij was uitzonderlijk productief, niet alleen als bouwer.

Korte levensschets

Jan Stuyt werd op 21 augustus 1868 in Purmerend geboren. Na de lagere school ging hij in de leer bij een lokale architect, maar toen hij 15 jaar oud was vertrok hij al naar Amsterdam. Daar kwam hij te werken op het bureau van de bekende bouwmeester A.C. Bleijs. Hier moet Stuyt veel hebben geleerd, want acht jaar later kwam hij op het bureau van Pierre Cuypers en kreeg daar grote verant-

woordelijkheden. Hij was onder meer opzichter van de bouw van de Jozefkerk in Enschede en tekenaar voor de restauratie van kasteel De Haar bij Haarzuilens. Toen zoon Jos Cuypers, die de leiding op zijn vaders kantoor had overgenomen, in Haarlem de nieuwe Bavo-kathedraal mocht bouwen was Jan Stuyt, zoals reeds opgemerkt, daarbij de hoofdopzichter. Hierna werd hij zelfstandig architect te Haarlem. In 1899 associeerde hij zich met zijn voormalige werkgever Jos Cuypers in een compagnonschap dat tien jaar zou duren. Van 1909 tot aan zijn dood in 1934 was Jan Stuyt weer zelfstandig werkzaam, het langst in 's-Gravenhage.

Hij groeide uit tot een fenomeen. Niet alleen is het verbazingwekkend dat een volledig in de praktijk opgeleide architect een zo veelzijdig oeuvre als het zijne tot stand kon brengen, ook is het aantal publicaties dat Jan Stuyt op zijn naam heeft weten te zetten verwonderlijk. Die publicaties ontstonden naast de uiterst drukke bouwpraktijk die de schoorsteen deed roken. Het gebouwde werk van Stuyt omvat tientallen kerken, duizenden woningen, tientallen villa's, ziekenhuizen, kloosters, kantoor- en bedrijfspanden enzovoort. Daarnaast was hij een enthousiast verenigingsman en docent, maakte hij wereldreizen en rustte hij kennelijk zelden uit.

Een gedreven architect en liefhebber van de schone kunsten was Stuyt zeker, zij het dat voor hem bijna alles in het teken stond van zijn rooms-katholicisme. Desondanks was hij bepaald geen conservatieve kleinburger. Ofschoon hij de maatschappelijke hiërarchieën zonder meer aanvaardde, behoorde hij wel tot de rooms-katholieken die sociaal geëngageerd waren. Zijn vriendschap met de geestelijken Henri Poels en Alphons Ariens, die zich inzetten voor de verbetering van het lot van de arbeidersklasse, moet mede hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van zijn sociale bewustzijn. Maar vóór alles was Stuyt architect.

Het raadhuis van Heemstede

Het historiserende ontwerp van het raadhuis van Heemstede maakte destijds de tongen los. In 1906 publiceerden Cuypers en Stuyt hun plan in het vaktijdschrift *Architectura*. In feite gaven ze hier een credo af dat heel hun architectuuropvatting samenvatte:

'Naar mate het karakter eener stichting (kerk, raadhuis, landhuis), meer wortelt in het verleden, naar die mate zal ook de herleving van oude vorm-typen zijn aangewezen, een analytische opbouw is hier aan te prijzen. // Heeft echter de stichting een nieuw tot nu toe ongekend karakter (station, gasfabriek, blok arbeiders-woningen, warenhuis, magazijn) dan zal naar die mate ook een meer moderne constructie-wijze op den voorgrond treden, een zuiverder synthetische vormspraak zal zich als vanzelf uiten. // De bouwmeester, mede levende in de maatschappij, niet alleen persoonlijk maar ook door zijn werk, zoo moet dat werk de afspiegeling zijn van de goede elementen – oude en nieuwe – in die maatschappij.'

Het was misschien wat al te historisch gedacht. In elk geval werden in hetzelfde tijdschrift door architect-ontwerper Jac. van den Bosch uit Bloemendaal deze ideeën over 'eigentijdse' bouwkunst op satirische wijze becommentarieerd:

Er komt een burgemeester en wil een raadhuis laten bouwen.

'O! te Heemstede – oude landelijke omgeving – ja! ja! een oogenblik als 't U blijft!' 'Och mijnheer (tot den chef-de-bureau) wilt U eens even uit de kast aangeven, uit het barroc-laasje eenige raadhuisen.' 'Verdere besprekingen? O! met genoegen.'

Of. – 'Een kerk? Wat verlangt U! Oud, minder of zeer oud. Romaansch, Gothiek, vroeg of laat?'

'Sappristie, daar is een Raad van Beheer van Spoorwegen. Goddank – jongens weg met die oude rommeldoos [...] gauw, we kunnen nu hyper-modern zijn. – Stationsgebouw, heerlijk – daar kunnen wij onze talenten vrij ontwikkelen. 'Ja zeker

heeren', naar allerlaatste eischen, flink gebouwd – type van onzen tijd. Wij zijn voorvechters, grondvesters eener bouwkunst van eigen tijd. Ja, wij moeten een bouwkunst van eigen tijd hebben!

Dit soort kritiek maakte weinig indruk op Cuypers en Stuyt. Het stond voor deze architecten vast: het Heemstedse raadhuis moest in een architectonische traditie komen te staan. Zo is Jan Stuyt er kennelijk over blijven denken, want zijn raadhuisen voor Tongelre (Eindhoven, 1910-1911), Purmerend (1910-1912), Castricum (1911), Heemskerk (1911), Zesgehuchten (Geldrop, 1912) en Muiden (1915) zijn met de beste wil geen 'moderne' bouwwerken te noemen, daar zij in hun stilistische uitvoering alle verwijzen naar Hollandse architectuurstijlen uit het verleden.

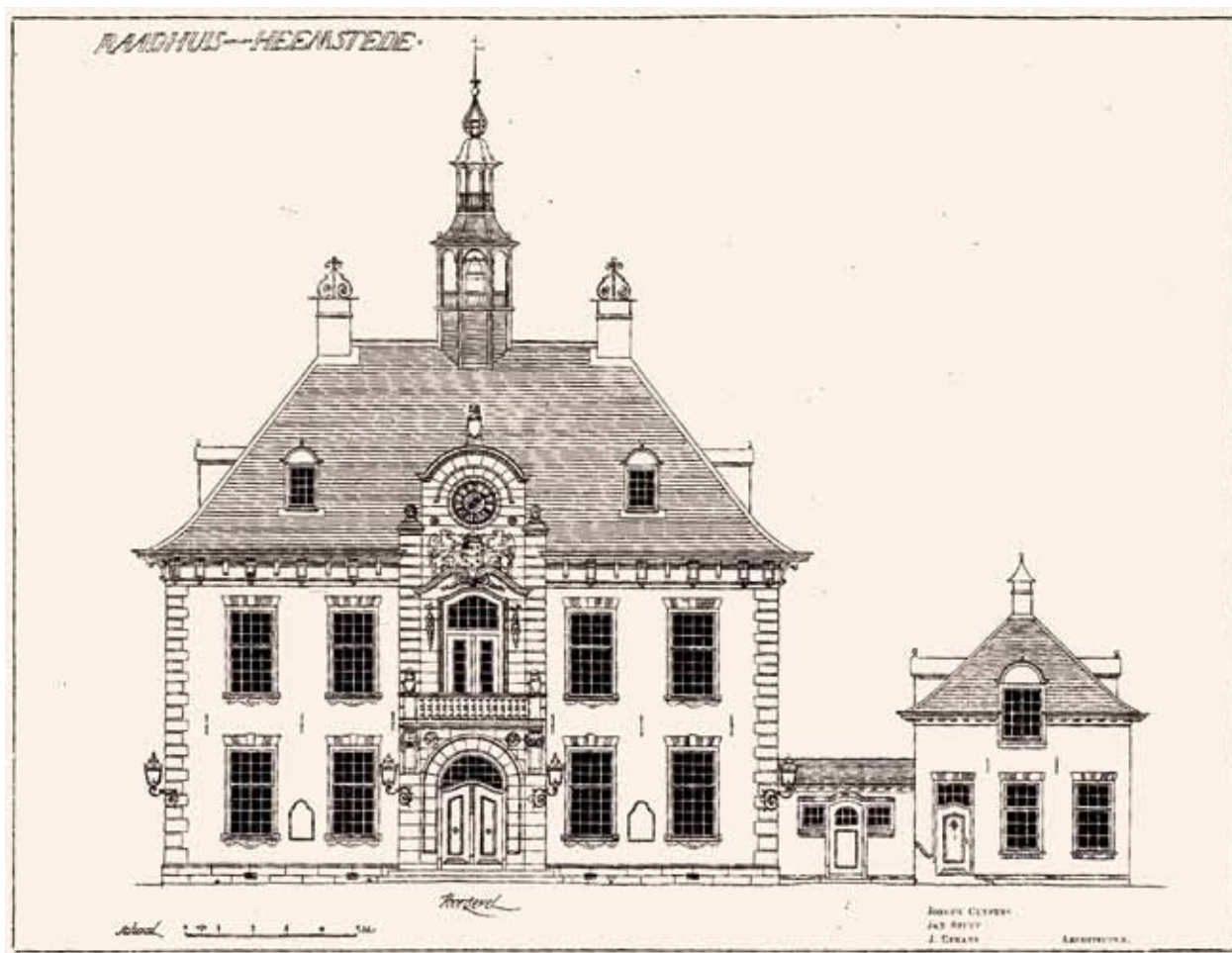
Het raadhuis van Heemstede wordt in de literatuur wisselend gekarakteriseerd, maar het gaat duidelijk om Hollandse

neobarok. Wat de vormgeving betreft, is er in het verleden wel gewezen op overeenkomsten met het 18de-eeuwse raadhuis van Doesburg en met het oude raadhuis van Apeldoorn uit het midden van de 19de eeuw. Gezien de behoefte van de architecten om aan te sluiten bij een traditie, en ook wegens de later meer manifest geworden bewondering van Jan Stuyt voor de Kennemer buitenplaatsen, is het misschien zinniger om dichterbij naar verwante bouwwerken te zoeken. Al snel kom je dan uit bij het Huis te Manpad aan de Herenweg, waarvan het Heemstedse raadhuis een opgetuigde versie lijkt te zijn, zij het dat het een souterrain en trap ontbeert, maar daarentegen als bekroning wel een galant torentje kreeg.

Een plan voor Heemstede

In 1909 ontwierpen Stuyt en Cuypers een uitbreidingsplan voor Heemstede.

▼ *Tekening van het Heemstedse raadhuis zoals die door Jos Cuypers en Jan Stuyt in 1906 werd gepubliceerd.*

▲ *Het Res Novaplein, jaren vijftig.*

Tot aan de Tweede Wereldoorlog was dit plan leidraad bij de expansie van de bebouwing binnen de gemeentegrenzen. Het belangrijkste structurerende element daarin was de Heemsteedse Dreef, die in twee tranches in 1918-1920 en 1930-1932 werd aangelegd door maatschappij 'De Geruischloose Weg', een naam die de huidige bewoners van de Dreef tamelijk ironisch zullen vinden. Jos Cuypers paste dit uitbreidingsplan in de jaren twintig verder aan. Als men het raadhuisontwerp van Cuypers, Stuyt en Etmans als conservatief wil bestempelen, dan mogen

we het Algemeen Uitbreidingsplan van de eerste twee ontwerpers als modern beschouwen. De uit Engeland overgewaaiden ideeën over de inrichting van 'tuinsteden', waarin het groen een uiterst voornaam element vormde, werden in het uitbreidingsplan royaal toegepast. Stuyt kende de tuinstad waarschijnlijk nog alleen uit de literatuur, maar zou verscheidene Engelse voorbeelden daarvan met eigen ogen gaan zien. In 1914 verscheen zijn verslag van 'De tour door Engeland met de Garden-Cities Association' in *Bouwkundig weekblad*. Afgeleid van het tuinstadidee zouden nog een rol gaan spelen in Stuyts stedenbouwkundige ontwerpen voor woonwijken in Zuid-Limburg. Eerder al had hij zich met stedenbouw ingelaten. In 1898 tekende hij een plan voor de 'Stadsuitbreiding zuidelyk deel van Haarlem' rond de nieuwe Sint-Bavo aan de Leidsevaart, dat niet zou worden uitgevoerd. In Amsterdam bepleitte hij een representatieve bebouwing van de noordelijke IJ-oever en schetste hij in 1908 een plan 't Kan verkeerem' voor de inrichting van de Dam.

In Heemstede kon Jan Stuyt zijn ideeën over woningbouw uitleven in zijn tekeningen voor twee projecten. Het arbeiderswoningcomplex Res Nova

► *De 'weduwenhuisjes' van wooncomplex Nova et Vetera aan de Berkenlaan met het poortje dat toegang geeft tot de achtertuinen.*

HEEMSTEDDE, Juli 1916.

*Aan
de Bewoners van het Res Novaplein.*

Reeds meermalen is ons gebleken, dat door U niet voldoende wordt tegengegaan, dat door kinderen het plantsoen op het Res Novaplein wordt beschadigd. In dit voorjaar zijn alle bloembollen langs de paden van het plantsoen stelselmatig stukgetrapt, het hekwerk om het plantsoen wordt herhaaldelijk beschadigd, de bestrating bij de banken is reeds meer dan eens opgebroken en de beplanting der perken wordt volstrekt niet gespaard maar bijna geheel vernield.

Wij hebben eerst geaarzeld, of wij het plantsoen nog zouden laten opknappen, doch ter wille van de nette bewoners hebben wij gemeend dit niet te mogen nalaten.

Het ligt vast, in onze bedoeling, dat wie niet let op zijne kinderen, dat zij het plantsoen enz. niet beschadigen, niet verder als bewoner zal geduld worden.

Wij vertrouwen echter, dat het met geen der bewoners zoover zal behoeven te komen, maar dat ieder het plantsoen enz. in bescherming zal nemen en zal willen medewerken tot een netten, voor ieder bewoner het meest gewenschten toestand.

Het Bestuur der Woningvereniging „Berkenrode“

De Voorzitter

Dr. E. A. M. DROOG.

De Secretaris

A. A. SWOLFS.

ontstond in 1909-1910 als eerste, kort daarna gevolgd door Nova et Vetera. Het complex Res Nova omvatte 58 woningen, twee winkelhuizen en een administratiegebouw. De naam moet hebben verwezen naar de pauselijke encycliek

Zonder twijfel een soort dépendance van de pauselijke instituties te Rome

Rerum novarum uit 1891 waarin Leo XIII aandacht vroeg voor de positie van de lagere bevolgingsklasse. De nog steeds aan de Blekersvaart aanwezige toegangspoort draagt een hierop toespelende tekst in het Latijn die 'Nieuwe tijden, nieuwe zaken' betekent. Nova et Vetera, Nieuw en Oud, aan de Berkenlaan en Eikenlaan werd in dezelfde geest als het voorgaande project ontworpen.

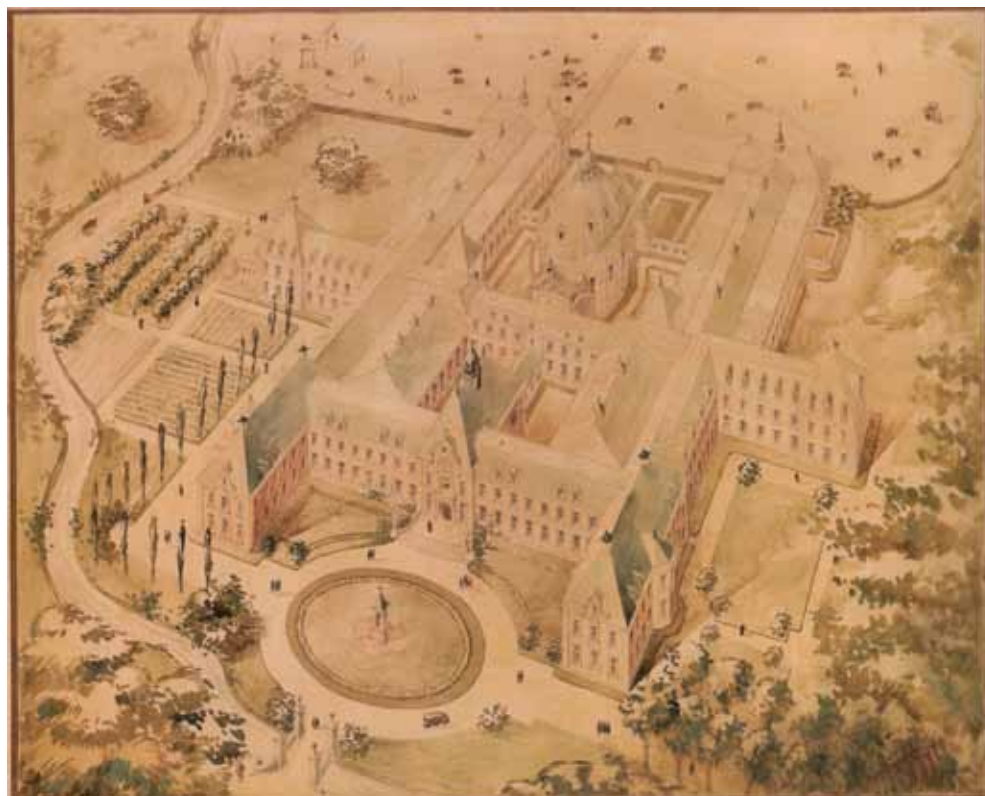
Wat later in Zuid-Limburg door Stuyt op grote schaal in praktijk werd gebracht, zien we al eerder in Heemstede. Een van de woningen der rijken en welgestelden afgeleide vormtotaal werd voor arbeiderswoningen ingezet, die in een tamelijk besloten sfeer werden gegroepeerd in een destijds genereuze context van groen en tuinen. Het was er bepaald niet slecht wonen.

Hageveld

Besluiten we dit beknopte overzicht van de architectonische sporen die Stuyt in Heemstede achterliet met zijn vermoedelijk beroemdste bouwwerk: het voormalige kleinseminarie Hageveld. Dit monumentale schoolgebouw voor priesterstudenten behoeft hier geen nadere introductie. Toen het in de jaren voor 1925 werd gebouwd, was Hageveld een duidelijk *statement* van de Haarlemse bisschop A.J. Callier over de maatschappelijke positie van de katholieken. Het bouwwerk was zeker in de ontstaanstijd iets grandioos en het oogde ronduit luxueus. Zo'n 2.200.000 gulden zou het gehele bouwproces van Hageveld uiteindelijk gaan kosten, een destijds astronomisch bedrag. De koepel van de centrale kapel is een regelrechte ontlening aan de Sint-Pieterskerk in Rome. In Heemstede stond vanaf 1925 een rooms-katholiek en letterlijk onverzettelijk instituut. De emancipatie der katholieken, die vanaf het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 in gang was gezet, leek met Hageveld wel voltooid. De neobarokke buitenkant van het kleinseminarie rijmde als het ware met het deftige aspect van het eveneens neobarokke, maar seculiere raadhuis. De situering binnen een lommerrijk landgoed versterkte het aanzien, en de koepel, ja die 'roomse' koepel, die domineerde van meet af aan het gehele complex. Hier stond zonder twijfel een soort dépendance van de pauselijke instituties te Rome.

Men kon Stuyt wellicht verwijten dat hij een traditioneel bouwer was, maar in technisch opzicht was hij bepaald zeer

► *Het ontwerp voor kleinseminarie Hageveld in vogelperspectief. Aquarel door Jan Stuyt.*

vooruitstrevend. Ofschoon de koepel van Hageveld een rooms barokcitaat genoemd kan worden, was de constructiewijze uiterst modern. De koepel bestaat uit een ijzeren kern, waarop haringgraatstaal werd bevestigd dat met cement kon worden bepleisterd. Deze constructie rust vrijstaand op een tamboer met uitstulpende apsiden die helpen de door de koepel uitgeoefende neerwaartse druk af te leiden. In de elliptische bolling van de koepel ontstonden enorme krachten, zodat aan de constructie van de spanten buitengewone zorg moest worden besteed. In het interieur is het koepelgewelf in cassetten of caissons verdeeld. Dat levert weliswaar een tamelijk klassieke aanblik op, maar verbergt een uiterst geavanceerde constructie van ijzer, staal, hout en beton. Stuyt had voor de koepel in zijn Cenakelkerk van de Heilig Land Stichting bij Nijmegen al samengewerkt met ir. Jan Gerko Wiebenga, pionier van de skeletconstructie in gewapend beton in ons land. Stuyts latere koepels, waaronder die van Hageveld, werden voortaan op deze eigentijdse wijze geconstrueerd.

Het grondplan van de kapel was ove-

rigens een verdere uitwerking van twee kerken die Jan Stuyt voor Amsterdam had getekend. Zijn Vredeskerk werd in de hoofdstad niet uitgevoerd, maar kreeg een verwezenlijking in de Gerardus-Majellakerk in de Indische Buurt. Voor Hageveld werd op het ontwerp van Vredeskerk-Majellakerk voortgeborduurd en we zien daardoor pregnante overeenkomsten in de plattegronden van beide godshuizen.

Onder Stuyts bouwwerken laat Hageveld als geheel waarschijnlijk het beste zien hoe monumentaliteit, maatvoering en verhoudingen, sobere esthetiek, representatie en functionaliteit op natuurlijke wijze met elkaar kunnen harmoniëren.

Opvattingen van een architect

Jan Stuyt heeft betrekkelijk veel over zijn eigen professie geschreven. Op het laatst van zijn leven werd het boek *Bouwkundige compositie* gepubliceerd, dat gezien kan worden als een gerijpte synthese van zijn ideeën over wat bouwkunst is en zou moeten zijn. Diverse malen eerder had hij zijn gedachten over bouwen in

► *Blik in de kapel van Hageveld tijdens de viering van de Paaswake, 1954.*

►► *Tegenwoordig is onder de koepel van de kapel de mediatheek ingericht van College Hageveld.*

druk uitgedragen, maar nu presenteerde hij een samenhangende persoonlijke visie op de architectuur. Opvallend is dat het stijlprobleem daarin als iets ondergeschikts wordt behandeld. In feite gaat Stuyt steeds uit van bouwkundige, geometrische en ruimtelijke begrippen die waar mogelijk worden gepresenteerd tegen het goddelijke licht van 'het ware, schone en goede'. In elke bouwstijl en

zijn. Maar het ging Stuyt dus niet zozeer om het terugverwijzen naar historische stijlen, maar om een theoretisch amalgaam: eeuwige architectonische principes vermengd met stilistische elementen en aspecten die zich in de loop der geschiedenis als voldoende adequaat of zelfs voortreffelijk hadden bewezen. Eclecticisme was bij Stuyt dus geen uitgangspunt, maar de uitkomst van zijn gedachtegang.

Hij zag stijl als een ondergeschikt aspect van het bouwen

in elke historische periode kunnen zich nieuwe of andere factoren voordoen die de kwaliteit van een gebouw bepalen. 'In welken stijl zullen wij onze kerken bouwen' was de vraagtekenloze titel van een artikel dat Stuyt in 1902 in het tijdschrift *Dietsche Warande en Belfort* publiceerde. Ook daaruit spreekt dat stijl voor Stuyt geen fenomeen is dat in het bouwen vooropgesteld moet worden, integendeel, hij zag stijl als een ondergeschikt aspect van het bouwen. In zijn bouwpraktijk leidde dat tot eclecticisme, het toepassen van architectonische stijlelementen die uit verschillende tijdperken afkomstig

In Heemstede vertolken het raadhuis en Hageveld deze opvatting, het eerste bouwwerk verwijzend naar traditie en regionaal-specifieke bouwkunst en het tweede naar het hart van de christelijke wereld. De woningcomplexen Res Nova en Nova et Vetera vormden de materiële uitwerking van Stuyts sociale geëngageerdheid, waarbij hij de levensomstandigheden van de arbeidende burger wilde verheffen door het toepassen van uit de Engelse tuinsteden overgenomen ideeën en structuren. De vormtaal die Jan Stuyt in zijn villa's had gebezigd, zou hij soms ook in zijn volkswoningbouw toepassen. Men vergelijkte zijn villa's aan de Haarlemse Zijlweg met enkele woningen aan de Heerlense Molenberglaan. Een dergelijke overeenkomst laat zich in Heemstede niet goed vaststellen, mede wegens sloop en renovatie, maar de men-

▲ In het uitbreidingsplan voor Heemstede van Stuyt en Cuypers uit 1909 vormt de Dreef het belangrijkste structurerende element. Detail uit het uitbreidingsplan. Het noorden ligt rechts.

taliteit van de architect is hier dezelfde, en zijn verlichte ideeën over wonen zouden ook tegenwoordig niet zomaar voor ouderwets worden versleten. Dat Stuyt zonder oogkleppen door het leven ging, blijkt ook heel sterk uit zijn internationale oriëntatie. De bouwkunst van Italië en die van het Nabije Oosten figureren in zijn gebouwde en geschreven werk evenzeer als de Hollandse bouwkunst uit Kennemerland en Vechtstreek. Niet alleen als reiziger betoonde hij zich kosmopoliet.

De kameleontische architectennatuur van deze wereldburger uitte zich in Heemstede in zijn bijdragen aan de verdere stedenbouwkundige uitleg van de gemeente, in de architectuur van twee van de voornaamste Heemstedse monumenten en in het ontwerp van twee 'progressieve' wooncomplexen. Zonder enige twijfel rechtvaardigt het werk dat Jan Stuyt in Heemstede verwezenlijkte zijn vernoeming vlak bij een van zijn bekendste en meest geslaagde scheppingen.

Bronnen

- Michel Bakker & Jeffrey Bosch, 'P.M.J. Stuyt: herinneringen aan mijn vader, architect van Hageveld', in: *Jaarboek [van de Stichting Reünisten Hageveld] 2002*, Heemstede 2003, p. 15-21.
- A[rie] B[oeraard], A[at] E[vers] & B[ernadette v[an] H[ellenberg] H[ubar], 'Het Res Nova-complex te Heemstede', in: *De sluitsteen: bulletin van het Cuypers Genootschap* 4 (1988), p. 60-62.
- Joseph Th.J. Cuypers & Jan Stuyt, 'Beschrijving raadhuis Heemstede', in: *Architectura: orgaan van het genootschap 'Architectura et Amicitia'* 14 (1906), p. 120-123.
- Jeroen Goudeau & Agnes van der Linden (red.), *Jan Stuyt (1868-1934): een begenadigd en dienend architect*, Nijmeegse kunsthistorische studies 18, Nijmegen 2011.
- Jeroen Goudeau & Agnes van der Linden, 'Caleidoscoop van een leven', in: Goudeau & van der Linden 2011, p. 16-45.
- F.R. Hazenberg, *Landgoed Hageveld Heemstede: 5000 jaar bewoningsgeschiedenis* (Heemstede 2011).

- Hans Krol, 'Het raadhuis van Heemstede in de loop der eeuwen', in: *HeerlijkHeden* 136 (2008), p. 73-86.
- Casper Staal, 'Jan Stuyt en Alphons Ariëns: een eerste schets van inspirerende contacten', in: 'De wereld van architect Jan Stuyt (1868-1934)' 2011, p. 24-29.
- Jan Stuyt, *Bouwkundige compositie: beschouwingen over de beginselen waarnaar gebouwen worden tot stand gebracht en de hoedanigheden die zij kenmerkend vertoonen*, 's-Hertogenbosch-Antwerpen [1933].
- Kees Veelenturf, 'Rond een eivormige koepel: het kleinseminarie Hageveld van Jan Stuyt', in: Goudeau & van der Linden 2011, p. 149-179.
- W. de Wagt, 'Monumentaliteit op een schilderachtige schaal: het Res Nova-complex te Heemstede van Joseph Cuypers, Jan Stuyt en Jacques Etmans', in: *De sluitsteen: bulletin van het Cuypers Genootschap* 5 (1989), p. 57-63.
- 'De wereld van architect Jan Stuyt (1868-1934)', speciale aflevering van het kunsthistorisch tijdschrift *Desipientia: zin & waan* 18 (2011) nr 1.

Het terrein van landgoed Bosch en Hoven na 1921

Frans Harm

Uit de nalatenschap van mevrouw A. Zonderland-Peper is een veilingkaart uit 1921 te voorschijn gekomen van het terrein van het voormalige landgoed Bosch en Hoven aan de Herenweg, waar nu niets meer van over is. In dit artikel besteden we aandacht aan dit interessante document en aan de ontwikkeling van landgoed tot woonwijk.

In 1921 werd een belangrijke onroerend-goedveiling gehouden en wel van de buitenplaats Bosch en Hoven aan de Herenweg in Heemstede. De laatste bewoner was de familie Onderwater. Het terrein zou worden verkaveld, wat de gemeente goed uitkwam, want zij had plannen voor woningbouw in deze omgeving.

latie tegen te gaan en de ontwikkeling van de woningbouw in eigen hand te houden. Sindsdien had zij een aantal grote percelen aangekocht, waaronder in 1919 het terrein van Bosch en Hoven. Door een sterfgeval was het buiten niet meer te bewonen en kwam het te koop. Het hele gebied was nog Heemsteeds territoir, want 'pas' in 1927 zou Haarlem een groot deel van Heemstede annexeren, waardoor het terrein grenstechnisch ongeveer in tweeën gedeeld zou worden. Maar in 1921 was het nog niet zo ver.

Planologie

In 1916 had de gemeente een eigen grondbedrijf opgericht om grondspecu-

▼ *Bosch en Hoven gezien vanaf de Herenweg, 1902.*

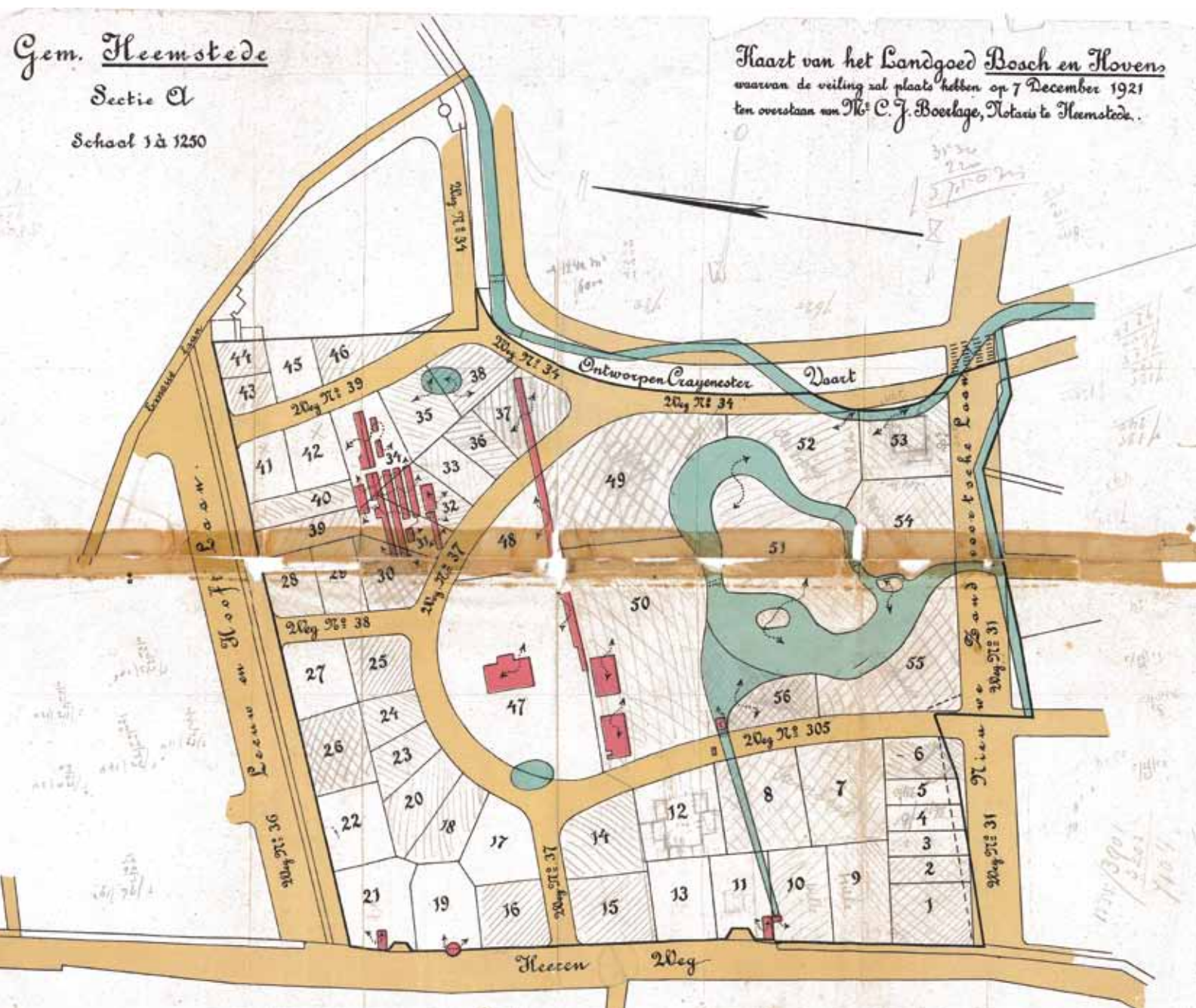
De hierbij afgedrukte veilingkaart geeft in rood de toenmalige bebouwing en de nieuwe verkaveling weer. Het terrein, waarop de buitenplaats 'Bosch en Hoven' stond, was 9 hectare, 27 are en 34 centiare groot. De beschrijving volgens het veilingprotocol uit 1921 was: 'Twee herenhuizen, tuinmanswoning, twee arbeiderswoningen, stalling, schuren, broeikassen, koepel, bloem- en siertuinen, moestuin, boomgaard, parkaanleg, fraaie vijvers, bos met moestuin, zwaar opgaand geboomte, lanen, dreven enz.'

Het landgoed dateerde waarschijnlijk uit het eerste kwart van de 18^e eeuw. Oorspronkelijk was het terrein eigendom van het Haarlemse Sint Elisabeths Gasthuis, dat grote landerijen in de omgeving van Haarlem bezat, waaronder ook in

Heemstede. De naam Bosch en Hoven komt in 1732 al voor op afbeeldingen van het buiten en wordt later ook in een akte van 1793 genoemd, toen de heer Willem Willink eigenaar van het buiten werd. Uit de gravures uit de 18^e eeuw en later blijkt dat er sprake was van een echt lustoord. Er waren waterpartijen en marmeren beelden en het park rondom het herenhuus was met grote zorg aangelegd. Begin 19^e eeuw heeft Zocher sr. zich bezig gehouden met de aanleg van de tuinen. Aan de voorkant van het statige huis was een grote broderiepartierre van geometrisch geplante lage struikjes, waar de toegang van de Herenweg naar het huis heen liep.

Helaas was er van die grandeur in de 20^e eeuw niet veel meer over; het gebied bestond toen vooral uit weiland en bos.

Aan de westkant van de Heerenweg lag

een overplaats, die tot aan de Leidsevaart doorliep! Er waren meer van die grote percelen in de buurt, zoals het terrein van de bollenkwekerij Rozenburg - ook een voormalige bezitting van het Gasthuis- op de hoek van de Zandvoortselaan en de Herenweg; dat liep ook helemaal langs de (Zandvoortse)laan door tot aan de Leidsevaart.

Helaas was er van die grandeur in de 20e eeuw niet veel meer over; het gebied bestond toen vooral uit weiland en bos

De veilingkaart

De opstallen op het terrein zijn met rood op de kaart ingetekend.

In het midden staat het grote huis op kavel 47. De omvang van het huis blijkt wel uit de omschrijving in de veilingstukken van 1921, hier in verkorte vorm weergegeven: *'Een souterrain met grote keuken, bijkeuken en drie dienstbodenvertrekjes, kelder en wijnkelder; bel-etage met ruime gang, salon met fraai beschilderd plafond, achter het salon een kabinetje-huiskamer met klein zijkamertje, waarin personenlift, ook met fraai beschilderd plafond met*

aangrenzende dienkamer met provisiekast; tussenverdieping: op de eerste trap mooi beschilderd raam; eerste verdieping: hall met koekoek, 2 kamers, grote slaapkamer met zijkamertje met lift, drie slaapkamers, badkamer, wc; zolderverdieping: grote zolder met vijf dienstbodenkamers. In het midden van de gevel bevindt zich een fraaie klok.' Het was er dus prettig wonen, kun je zeggen.

Rechts van het grote huis staan twee langwerpige blokjes, die de opstallen aangeven, die nog altijd te zien zijn vanaf de Caspar Fagellaan, toen nog aangegeven met Weg no. 305. Het zijn de vroegere dienstgebouwen van het buiten. Het eerste wat je nu vanaf de straat ziet was vroeger het koetshuis met hooizolder. Daarachter staat de vroegere orangerie. De langwerpige lijn die op de tekening naar boven loopt was een lange, op het zuiden gerichte druivenschutting.

Toen het terrein verkaveld werd bleek de heer A.M.J. van Huijstee, tabakshandelaar te Amsterdam, belangstelling te hebben voor deze panden en de muur, voor zover die niet met de uit te geven percelen in conflict kwam. Hij kocht op de veiling het terrein met opstallen, op de tekening terug vinden onder nummer 50. Een grondige verbouwing was nodig om er te kunnen wonen en die voltrok

▼ De voormalige koeienstal van Bosch en Hoven aan de Jacob Catslaan 7.

zich gestaag naar gelang de gezinsuitbreiding vorderde.

De heer M.J.E. van Huijstee woont nu al als derde generatie van deze familie in het historische gebouw.

Andere bouwsels stonden op de kavels 31, 32 en 34; volgens een beschrijving in het veilingprotocol stonden er een druivenkas, een houten schuur, stenen broeikassen en een koeienstal; de druivenkassen stonden langs de muur van de stal. De stal is het langwerpige gebouw aan de weg op kavel 34. Op 32 stond een orchideeënkas.

Van deze opstallen staat alleen de voormalige koeienstal op 34 nog overeind, aan de Jacob Catslaan 7. Opvallend zijn de blauwe gepotdekselde houten planken op de verdieping. Na de verkoop in 1921 werd het pand grondig verbouwd. De nieuwe bestemming was tuinmanswoning, bollenloods en autostalling. Er kwam een hele verdieping op. Dat is nu het blauwe bovenstuk. Het is sindsdien eigenlijk niet veranderd en heeft nog veel van zijn oorspronkelijke karakter al is het later inwendig nog een keer grondig verbouwd. Nu zit er een yogastudio in.

De kleinere bouwsels

We lopen nog even de andere met rood op de kaart aangegeven objecten langs.

Aan de Herenweg stond een thee-koepel, op de plattegrond op kavel 19 aangegeven met een klein rood rondje.

Die koepel is, toen het terrein verkaveld werd, in 1927 afgebroken en herplaatst aan de Zwarteweg/hoek mr. Enschedeweg in Aerdenhout, waar hij vanaf de openbare weg te zien is. Nog enkele andere objecten zijn het rode rechthoekje op nr. 21 naast één van de twee toegangspoorten, waarschijnlijk voor de elektriciteitsvoorziening voor het complex, een soortgelijke aanduiding op kavel 11, een verhuurd woonhuis(je), en op 56 een schuithuis.

Waterpartijen en andere objecten

Er waren grote waterpartijen, waarvan het merendeel nog aanwezig is. De aansluiting van de vijver naar de Herenweg en die naar de sloot langs de Nieuwe Zandvoortsche Laan werden gedempt. Ook de sloot langs die nieuwe laan werd gedempt. De Crayenestervaart was nog maar een slingerend slootje, dat aanzienlijk verbreed en gestroomlijnd zou worden, zoals de tekening aangeeft. De gemeente nam op zich de op te heffen delen van de Crayenestervaart op de kavels 52 en 53 te dempen en ze als tuingrond over te dragen.

Rondom een groot deel van het terrein liep een gemetselde muur, die op de kaart met de zwarte lijn weergegeven is. Een klein deel staat nog op de erfscheiding tussen de percelen Catslaan 2 en Crayenestersingel 65. De twee halftrape-

► De Herenweg met in het midden de tuinkoepel van Bosch en Hoven, 1900. De koepel staat nu in Aerdenhout.

zienvormige figuren op de kavels 21 en 11 geven de ingangen aan de Herenweg aan.

De rest van het terrein bestond uit weiland en bos. De zuidwesthoek -1 t/m 7, 9, 10 en 55/56- was weiland, de rest was grotendeels bos.

De veiling speelde zich op 7 december 1921 af onder toezicht van notaris mr. C.J. Boerlage in het Notarishuis in de Bilderdijkstraat in Haarlem, waar nu nog steeds de Oprechte Veiling Haarlem gevestigd is. Zo te zien werden alle kavels verkocht.

De uitwerking

Het stratenplan is precies zo uitgevoerd als op de kaart is aangegeven, maar de namen van de meeste straten waren nog niet bedacht. Voor nr. 31 was Nieuwe Zandvoortsche Laan bedacht maar dat werd later Adriaan Pauwlaan. De huidige Van Oldebarneveldtlaan zou Leeuw en Hoofflaan kunnen gaan heten, afgeleid

van het herenhuis, dat toen op de plaats stond van het huidige Sint Jacob in de Hout. De andere straten hadden voorlopig alleen nog nummers. Uiteindelijk werden ze genoemd naar de Hollandse raadspensionarissen. Hoe het gemeentebestuur tot deze keus is gekomen is niet te achterhalen; de desbetreffende raadsstukken zijn niet meer te vinden. Een centrale plaats in het wegenplan werd ingeruimd voor Adriaan Pauw, die in de 17e eeuw als Heer van Heemstede een belangrijke rol in het dorp speelde.

Het grootste perceel, nummer 47, kwam in handen van een koper die aan het grote huis een horecabestemming gaf; maar daar kwam in 1926 al weer een eind aan. Daarna stond het jaren leeg, raakte in verval en ging in 1933 in brand. Pas in de jaren vijftig kwam de bebouwing op het terrein op gang. Tot die tijd kon je tussen het wilde struikgewas de fundamenten nog zien liggen, maar daar staan nu de huizen aan de oneven kant van de Johan de Witlaan.

▼ *Hotel Bosch en Hoven aan de inmiddels aangelegde Johan de Witlaan, ca 1925.*

HEEMSTEDE, — Hotel Bosch en Hoven.

Verdere ontwikkeling in de buurt

De gemeente had bepaald de smaak van uitbreiding van woninggebieden te pakken. Ook aan de zuidkant van de

In naam herinnert alleen de Protestantse Bosch en Hovenschool aan de Adriaan Pauwlaan aan het ooit zo voorname landgoed

Adriaan Pauwlaan werd medio jaren '20 een nieuwe woonbuurt gepland, die zou ontstaan tussen die laan en de Koe-diefslaan. Ook daar werden de straten genoemd naar raadpensionarissen. Daar hoefde geen buitenplaats voor te wijken want het gebied bestond uit bollenvelden.

Tot slot

Het Bosch en Hoventerrein kwam voor ongeveer de helft in handen van de gemeente Haarlem toen deze in 1927 een groot deel van het Heemsteedse gebied aan Haarlems zuidkant annexeerde. De

grens loopt sindsdien -op de kaart- vanaf de Herenweg tussen de percelen 14/15 en 12/13 naar boven, volgt de druivenmuur, maakt daarna een bocht om perceel 37 heen om te eindigen bij de Crayenestervaart.

In naam herinnert alleen de protestantse Bosch en Hovenschool aan de Adriaan Pauwlaan aan het ooit zo voorname landgoed. De school naar ontwerp van architect K. Jonkheid is in 1924 tegenover het vroegere Bosch en Hoventerrein gebouwd en in gebruik genomen en is tot vandaag nog steeds in vol bedrijf. In Haarlem (maar tot 1927 was dit ook Heemstede) zijn straten in het Bosch en Vaartkwartier genoemd naar (voormalige) buitenplaatsen en daar is ook een Bosch en Hovenstraat.

Bronnen

Mr. J.W. Groesbeek, *Heemstede in de historie*, 1972

H. Smit e.a., *De straat waarin wij wonen, Geschiedenis en verklaring van de straatnamen in Heemstede*, Den Haag 1985. Veilingdocumenten en bouwplannen (mevrouw L. Bosch-van Seters).

Raadpensionarissen	In functie	Weg no. op de kaart
Johan van Oldenbarneveldt 1547-1619	1586-1619	36
Jacob Cats 1577-1660	1629-'31 en '36-'51	39
Adriaan Pauw 1585-1653	1631-'36 en 51-'53	31
Caspar Fagel 1634-1688	1636-'51	305
Anthonie Heinsius 1641-1720	1698-1720	38
Johan de Wit 1625-1672	1653-'72	37
Paulus Buijs 1531-1594	1572-'85	
Antonis Duyck 1565-1629	1621-'29	
Simon van Slingelandt	1727-'36	
Laurens P. van de Spiegel 1737-1800	1787-'95	

De familie Baruch, de Heemstedse joden en de Holocaust

Wim de Wagt

Enkele jaren geleden, in 2008, kreeg het Joods Historisch Museum in Amsterdam de beschikking over het archief van de Heemstedse familie Baruch.¹ Behalve dat dit archief vanwege zijn uitgebreidheid van belang is voor de geschiedenis van het Nederlandse Jodendom, geeft het ook een gedetailleerd inzicht in de lotgevallen van de joden in Heemstede vlak voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog. Over dit onderwerp is helaas nog veel te weinig bekend.

Voor de Tweede Wereldoorlog woonden hier maar weinig joodse burgers van Heemstedse komaf. Van een 'joods' leven in de zin van een hechte gemeenschap met zijn eigen religieuze, sociale en bestuurlijke organisatie was in Heemstede ook nooit sprake. De meeste joden vestigden zich in deze gemeente in de jaren twintig en dertig van de 20ste eeuw, aangetrokken door de nieuwe middenstandswoningen en de prettige, groene woonomgeving. Verreweg de meesten verruilden hiervoor een krappe woning in Amsterdam. Ook kwamen er nogal wat joden uit de noordelijke provincies en het oosten van het land hier

naartoe. Tegen het einde van de jaren dertig spoelden er bovendien enkele tientallen joodse vluchtelingen uit Duitsland en Midden-Europa aan. De meeste joden betrokken huizen in typische middenstandswijken als de Bloemenbuurt, Schrijversbuurt, Rivierenbuurt, Componistenwijk, Schilderswijk en de omgeving van de Lanckhorstlaan. Ook woonden er enkele joodse gezinnen aan de Heemstedse Dreef, de Kerklaan en de Binnenweg.

De groep die in de eerste decennia van de 20e eeuw naar Heemstede kwam, bestond vooral uit geseculariseerde joden, voor wie de godsdienstige wet-

► *Fragment van de door de gemeente in 1941 opgestelde lijst van alle in Heemstede gevestigde joden. Deze lijst telde ongeveer 323 namen. Ook de namen van Leonard Baruch en zijn dochter Elisabeth staan erop. De aanduiding G I betekent twee joodse grootouders; G II betekent één joodse grootouder. Voor de registratie moest 1 gulden p.p. worden betaald.*

G I = 2 joodse grootouders
G II = 1 joodse grootouder
Alle anderen: J.

LIJST VAN PERSONEN, DIE ZICH INGEVOLGE DE VERORDENING 6/1941 TE HEEMSTED EEBBEN AANGEMELD.

G I	1	Aleng, Alida	22 Juli 94	f	1.--
	2	Alter, Salomon	30 December 62		1.--
	3	Alter, Sara	22 Maart 04		1.--
	4	van Amerongen, Rebecca	14 Juni 82		1.--
	5	Andries, Louis	11 Februari 73		1.--
G I	6	Bass, Abraham H	22 Juli 31		1.--
G I	7	Bass, Chaje S	4 Mei 35		1.--
G I	8	Bakker, Catharina L.	9 September 29		1.--
G I	9	Bakker, Johan	2 Juni 25		1.--
G II	10	Baruch, Elisabeth R	9 Maart 37		1.--
	1	Baruch, Leonard	23 October 05		1.--
	2	Baruch, Mirjam	16 Juni 76		1.--
	3	Bas, Sophie	25 December 08		1.--
	4	Baum, Meda	10 Februari 76		1.--
G I	5	van Beem, Maxima Edith A	29 Maart 37		1.--
	6	van Beem, Henri	10 Juni 35		1.--
	7	van Beem, Herman J	3 Mei 00		1.--
	8	van Beem, Jacques	5 Augustus 06		1.--
	9	van Beem, Jonas H	25 November 64		1.--

▲ *Leonard Baruch en Mabel Baruch-White met hun dochtertje Elisabeth Rhoda Baruch, ca. 1938.*

► *Isaac Baruch (1871-1944) en zijn dochter Selly (1902-1945) in Zandvoort, ca. 1920.*

► Sara Baruch
(1899-1980),
ca. 1925.

ten, leefregels en kerkelijke feestdagen niet zo heel veel meer betekenden. Het waren geassimileerde joden, dat wil zeggen aangepast aan de Nederlandse burgerlijke samenleving, waardoor de gevoelsmatige en praktische verbondenheid met het Jodendom gering was of zelfs helemaal afwezig. Joden die daaraan hechtten konden voor de beoefening van hun godsdienst terecht in Haarlem, waar de Nederlands-Israëlitische Gemeente Haarlem zetelde met de illustere rabbijn Simon Philip de Vries aan het hoofd.

Dat er maar zo weinig over de Heemstedse joden *als groep* bekend is, komt waarschijnlijk doordat de periode van vestiging voor de Tweede Wereldoorlog erg kort was. Bovendien hebben *individuele joden* geen belangrijke rol gespeeld in het lokale leven. Een uitzondering op deze betrekkelijke anonimiteit is de effectenmakelaar Barend Chapon, die omstreeks 1920 de bekende woonwijk Tuinwijk-Zuid stichtte in het Haarlemmerhoutpark, dat toen nog tot Heemstede behoorde. Chapon was enkele jaren gemeenteraadslid voor de SDAP in Heemstede.² De uit Berlijn afkomstige, schatrijke bankier en kunstverzamelaar Frits Gutmann, die met zijn echtgenote Louise von Landau Huize Bosbeek aan

de Glipperweg bewoonde, is tegenwoordig nog het meest bekend. Gutmann hield zich voor zover bekend echter afzijdig van het Heemstedse bedrijf. Wel toonde hij zich tijdens de oorlog betrokken bij de Nederlands-Israëlitische Gemeente Haarlem.

De familie Baruch

Net als Chapon deed ook de apotheker Leonard Baruch van zich spreken in Heemstede. Baruch bezat een apotheek aan de Zandvoortselaan, de Aerdenhout Apotheek (nummer 164, later 162), die hij in 1932 van een andere apotheker had overgenomen. Leo stamde uit een Portugees-joodse familie, maar was getrouwd met een niet-joodse vrouw, de Engelse Mabel White, met wie hij een dochter kreeg, Elizabeth Rhoda. Dit zogeheten gemengde huwelijk heeft eraan meegewerkt dat Baruch, net als zijn dochter, de oorlog overleefde. Na afloop van de oorlog stelde hij alles in het werk om de geroofde bezittingen en de vermogens van zichzelf en zijn familie terug te krijgen. De Aerdenhout Apotheek zette hij nog jaren voort en tegenwoordig bestaat deze apotheek nog steeds. Baruchs naam is daarnaast verbonden aan een fraaie

► Leonard Baruch in zijn apotheek, vermoedelijk ca. 1933.

▼ De Aerdenhout Apotheek aan de Zandvoortselaan 164, vermoedelijk ca. 1933. 'Deze apotheek is altijd geopend', staat op een bordje in de etalage te lezen.

▲ *Leonard Baruch had een oog voor dagelijkse straatbeelden met voorbijgangers, paarden, fietsen, karren enzovoort, zoals hier bij de geopende Melkbrug in Haarlem, ca. 1930.*

fotocollectie van Haarlem en omgeving, de collectie Baruch. Leo was een zeer verdienstelijke amateurfotograaf met een opmerkelijk oog voor straatbeelden.³

Het archief-Baruch in het Joods Historisch Museum bevat talrijke brieven,

officiële documenten, privéfoto's en dagboeken. In de dossiers vinden we bijvoorbeeld de door de Duitsers verplichte aanmeldingsbewijzen uit 1941 van Leonard Baruch, zijn vader Isaac, zus Selly en dochter Elizabeth. Hiermee werd

► *Leonard Baruch schoot deze sfeervolle opname in de regen aan de Nieuwe Gracht in Haarlem, ca. 1930.*

‘Woensdag stond er in de kranten dat de joden in de toekomst een gele ster op hun jas moesten dragen – een 6-puntige ster met ‘Jood’ in het midden, zo groot als de palm van mijn hand’

in het bevolkingsregister van Heemstede vastgelegd dat zij joods waren. Er is een brief van de PTT waarin de telefoon-aansluiting van Leo wordt opgezegd. Verder een ontruimingsbevel van de NSB-burgemeester J.H. van Riesen in verband met de ‘verplichte evacuatie van joden’, gedateerd 2 januari 1943. Omdat Baruch hier geen gehoor aan gaf, ontving hij een maand later van de burgemeester opnieuw een bevel, ditmaal een aange-tekend schrijven. Dan een brief van de NSB-burgemeester van Haarlem, S. Plekker, die de familie Baruch op zijn beurt beveelt naar Amsterdam te verhuizen. Verder zijn er dossiers met betrekking tot de onteigening van Baruchs apotheek door de Duitsers en de aanstelling van een bewindvoerder, dat wil zeggen een stroman van de bezetter, die de zaak financieel leegplunderde.⁴

Mabel Baruch-White

Aan de hand van deze uitgebreide verzameling is te volgen hoe de Jodenvervolgving stap voor stap verliep en diep ingreep in de persoonlijke levenssfeer van de familie. Vooral de brieven en het dagboek van Mabel Baruch-White zijn wat dat aangaat aangrijpend en bijzonder waardevol. Op 3 mei 1942 schrijft Mabel bijvoorbeeld in haar dagboek: ‘Woensdag stond er in de kranten dat de joden in de toekomst een gele ster op hun jas moesten dragen – een 6-puntige ster met ‘Jood’ in het midden, zo groot als de palm van mijn hand. Selly haalde ze voor de hele familie uit Amsterdam – 4 voor 1 textielpunt, geloof ik – en op zondagmiddag fietsten we naar het Naaldenveld, compleet met ster. De mensen staarden ons aan en die ervaring was voor Leo verre van aangenaam.’⁵

En op een zondag ongeveer twee maanden later: ‘De huizen van joden in Heemstede en Aerdenhout zijn nu leeggehaald, meubels enz., die de eigenaars gedwongen werden achter te laten. Op een avond kwamen we langs zo’n huis, waar mensen gewoond hadden die wij gekend hebben. Zulke aardige mensen met een zoontje. De Duitse dieven heb-

ben hun werk gedaan. Zij lieten op de benedenverdieping een gebarsten vaas achter op de vensterbank en een pot met een half dode plant er in. De rest – meubels, kleden, gordijnen en de rest van de inrichting hebben ze meegenomen. En nu is het huis weer verhuurd. Dat zou ons lot geweest kunnen zijn.’⁶

Ambtelijke registratie, maatschappelijk isolement, beroving en ten slotte vernietiging – deze documentatie illustreert nauwgezet de fatale gang van het Nederlandse Jodendom in een notendop.

Leo Baruch (1904-1978) overleefde de oorlog, evenals zijn echtgenote, zijn dochter en zijn oudste zus, Sara. Eerst verhuisde Leo met vrouw en dochter gedwongen naar Amsterdam, vervolgens werd hij tewerkgesteld in het werkkamp ‘t Zand in Noord-Holland, terwijl vrouw en dochter terug naar Heemstede gingen. Vanaf september 1944 zat hij ondergedoken op de vloering van zijn eigen woning aan de Zandvoortselaan. Zijn vader, Isaac, en een andere zus, Selly, stierven respectievelijk in Theresienstadt en op een onbekende plek ergens in Midden-Europa. Isaac Haim Baruch, een gepensioneerde diamantklover, woonde met Selly, die als stenotypiste in Amsterdam werkte, aan het Oranjeplein in het Bos en Vaartkwartier in Haarlem (tot 1927 lag ook deze wijk in Heemstede). Vandaar de aan hen gerichte oproep van burgemeester Plekker. Leo’s moeder was al voor het uitbreken van de oorlog een natuurlijke dood gestorven.⁷ Sara runde overigens met haar niet-joodse man Gerard Smit de bekende en nog steeds bestaande winkel in teken- en schilderbenodigdheden met zijn naam aan de Gedempte Oude Gracht 38 in Haarlem.

Vervolging van de Heemstedse joden

Maar van de overgrote meerderheid van de Heemstedse slachtoffers van de Shoah is, in tegenstelling tot de familie Baruch, vrijwel niets meer bekend dan hooguit de meest simpele gegevens. Dit feitenmateriaal is al schokkend genoeg.⁸

Het exacte aantal joden in Heemstede

vlak vóór en tijdens de oorlog is moeilijk vast te stellen. De beschikbare bronnen spreken elkaar tegen of zijn onvolledig. Bovendien traden door de omstandigheden voortdurend fluctuaties op. De vanwege de bezettingspolitiek verplichte registratie van joden in 1941 resulteerde in elk geval in een gemeentelijk register met (ongeveer) 323 namen.⁹ Het ging hier om zowel door de Duitsers aangemerkte ‘Volljuden’ (joden met twee joodse ouders) als inwoners met zowel joodse als niet-joodse ouders en grootouders. Ter vergelijking: Haarlem telde aan het begin van de bezetting meer dan 1000 joden.

Toen de Duitsers vervolgens in maart 1942 een opgave eisten van alle in Heemstede verblijvende joden, legde de gemeente een lijst van circa 238 personen over. Intussen waren de buitenlandse joden uit de kuststreek geëvacueerd, wat mede het verschil met het eerdere getal verklaart. Een meerderheid van deze 238 joodse Heemstedenaars kreeg in mei de aanzegging naar Amsterdam te verhuizen – dit geeft de dagboeknotitie van Mabel Baruch-White uit mei 1942 de nodige context. De Duitse bezetter verzamelde vanaf het voorjaar van 1942 alle Nederlandse of in Nederland verblijvende joden in de hoofdstad om ze van hieruit te deporteren naar de concentratie- en vernietigingskampen. In juli 1942 verbleven er nog maar ongeveer 80 joden in Heemstede. In februari 1943 waren

▼ *Het strand van Zandvoort, ter hoogte van de vroegere watertoren, gefotografeerd door Leo Baruch.*

het er 12 en in oktober van dat jaar was Heemstede officieel ‘Judenrein’, zoals de nazi’s dat noemden.¹⁰

Bennie en Heintje, Netje en Leentje

Volgens een onderzoek van de gemeente in 1995 kan van 140 joden uit Heemstede worden vastgesteld dat ze tijdens de oorlog zijn omgekomen of vermist.¹¹ Als dit het werkelijke aantal slachtoffers is, steekt Heemstede uitzonderlijk gunstig af bij het landelijk gemiddelde, dat op maar ongeveer 21% ‘survivors’ ligt. Van de Haarlemse joden overleefde ruim vijftwintig procent, wat al tamelijk bijzonder is. Daarom is het waarschijnlijker dat van veel Heemstedse joden het lot helemaal niet bekend is en er veel meer slachtoffers zijn dan het officiële aantal.

Maar of ze nu wel of niet kloppen, achter deze cijfers gaan onvoorstelbare tragedies schuil. Mannen en vrouwen, bejaarden en zeer jonge kinderen, alleenstaanden en complete gezinnen – allemaal werden ze de dood ingestuurd. Zoals hun niet-joodse plaatsgenoten deden de joodse inwoners hun boodschappen aan de Binnenweg, gingen zij wandelen in Groenendaal en zomers genoten ze van de zee en het strand bij Zandvoort. Er zullen nog heel wat oudere Heemstedenaars zijn die herinneringen hebben aan hun verdwenen joodse burens, klasgenoten of kennissen.

Enkele voorbeelden, ontleend aan het *Digitaal Monument van de Joodse Gemeenschap in Nederland*.¹² Aan de Franz Schubertlaan woonde het gezin Van den Bergh, waarvan wel de beide ouders, maar niet de twee dochtertjes van 7 en 4 jaar de oorlog overleefden. Beide meisjes zaten een tijdje ondergedoken in een kinderpension, totdat ze werden opgepakt. In een huis aan de Rijksstraatweg in Bennebroek woonden Bennie en Heintje van der Molen met hun vier kinderen. Het jongste kind was nog geen drie jaar oud toen het hele gezin, vrijwel op dezelfde dag, in Auschwitz werd vergast. De gepensioneerde arts Simon van Praag, woonachtig aan de Jan van Goyenstraat,

stierf met zijn inwonende zussen Netje en Leentje op 14 mei 1943 in Sobibor, respectievelijk 73, 75 en 71 jaar oud.

De rol van de gemeente

Hoe langer je erover nadenkt, des te verbazingwekkender is het dat er tot nu toe zo weinig belangstelling is geweest voor dit onderwerp. Het waarom van deze lacune in de plaatselijke geschiedschrijving is een academische kwestie. Belangrijker is dat dit gemis wordt goedge gemaakt. En wanneer dit gebeurt zou ook de rol van de gemeenteambtenaren beschreven en geïnterpreteerd moeten worden. Van een NSB-burgemeester kon niet verwacht worden dat hij tegen de Duitsers in ging. Maar ook de meeste ambtenaren van de afdeling bevolking deden nauwgezet hun werk bij de registratie van de joodse ingezetenen. De gemeentepolitie pakte tussen mei 1943 en februari 1944 16 joodse onderduikers op in Heemstede.¹³ Openbare Werken was betrokken bij de ontruiming van de door

de joodse bewoners verlaten huizen.¹⁴

Hoe plichtsgetrouw het gemeentelijk apparaat te werk ging, bleek zelfs nog na afloop van de oorlog. Nog op 31 maart 1953 schrijft het College van B en W aan de minister van Binnenlandse Zaken een brief, waarin geprobeerd wordt de kosten te verhalen op het rijk, ‘verband houdende met het op transportstellen van Joden in de periode 15 mei 1940 tot 1 oktober 1943.’ De nota bedraagt 44 gulden en 52 cent. Op een eerdere brief van 13 november 1943 heeft men nooit antwoord gekregen, aldus B en W.¹⁵ Nota bene: de verplichte aanmelding van joden in 1941 had de gemeente ongeveer 320 gulden aan leges opgeleverd, want iedere joodse burger moest 1 gulden hiervoor betalen, zelfs de kinderen.¹⁶

Merkwaardig ten slotte is het ontbreken van iedere specifieke verwijzing in de gemeente naar het lot van de Heemstedse slachtoffers van de Shoah. Geen kunstwerk, geen monument, zelfs geen plaquette herinnert aan de massamoord op zoveel plaatsgenoten.

Noten

- 1 Archief van de familie Baruch, Joods Historisch Museum (JHM), Amsterdam. Zie met name de map *Berichten over de familie Baruch, samengesteld uit brieven en documenten voor mijn dochters Jiska & Andrea in dankbare herinnering aan mijn ouders en familie*, door Rhoda Baruch, Heemstede 1991-2008.
- 2 W. de Wagt, *Barend Chapon (1884-1943), Jood en Europeaan*, Zutphen 2001.
- 3 M. Bulte, W. Post, *Haarlem, Verdwenen stadsbeelden, De Collectie-Baruch*, Haarlem 1993.
- 4 JHM, resp. inv. nrs. 00011086, 00011089, 00011095, 00011094, 00011082, 00011080 en 00011090.
- 5 Dagboek Mabel Baruch-White 3 mei 1942, in: *Berichten* enz., zie noot 1.
- 6 Ibidem, zondag, juli 1942.
- 7 JHM, inv. nr. 00012771 (*Ordner met de familiegeschiedenis van de familie Baruch behorende bij het archief van deze familie, 1991-2008*.)
- 8 De belangrijkste archiefbronnen zijn in het Noord-Hollands Archief (NHA), Haarlem, namelijk het archief van het Gemeentebestuur van Heemstede, inv. nr. 671 (*Stukken betreffende de in- en afschrijving van Joden in de bevolkingsregisters, 1938-1942*) en inv. nr. 687 (*Stukken betreffende de maatregelen in de Tweede Wereldoorlog ten opzichte van politieke delinquenten en Joden, 1941-1943*).

In het NHA berust ook het archief van de Nederlands Israëlitische Gemeente Haarlem. In het boek *Heemstede 1940-1945, Een gemeente in bezettingstijd*, Haarlem 1995, van M. Bulte en H. Krol, is een hoofdstuk opgenomen over de Jodenvervolging. Verder gaf de gemeente in 1995 een brochure uit met de namen van onder andere 140 omgekomen of vermiste joden uit Heemstede (*In Memoriam 1940-1995*). De website *Digitaal Monument van de Joodse Gemeenschap in Nederland* (www.joodsmonument.nl), die beheerd wordt door het JHM, vermeldt ook de namen van joodse slachtoffers uit Heemstede.

- 9 NAH, Gemeentebestuur van Heemstede, inv. nr. 687. Via het *Digitaal Monument* zijn ongeveer 125 namen te achterhalen.
- 10 Ibidem.
- 11 *In Memoriam 1940-1945* (noot 8).
- 12 Zie www.joodsmonument.nl (noot 8).
- 13 Dit blijkt uit de gegevens in: V. Klep, *Uittreksel dagrapporten gemeentepolitie 1939-1945*, 1997 (3de dr.), NAH, 43-009915 m. Het politiekorps stond onder NSB-leiding en een aantal agenten was eveneens lid van de NSB. Na de oorlog werd de politie ‘gezuiverd’. Wat precies de rol van niet-NSB'ers in het korps was bij de Jodenvervolging is niet bekend.
- 14 NAH, Gemeentebestuur van Heemstede, inv. nr. 687.
- 15 Ibidem.
- 16 Ibidem.

Rusten op Hageveld

Michel Bakker

Een onbekende Heemstedse begraafplaats

In de zuidwesthoek van het landgoed Hageveld bevindt zich een kleine begraafplaats. Leerlingen van het college lopen tijdens de lessen lichamelijke oefening rond het zogeheten oude landje hun 'bosjes'. Door het lover zien zij dan de wat schemerige contouren van het grote priestergraf met de crucifix en de woorden In Pace. Hoeveel leerlingen lopen bij het gymmen langs het graf van hun voorgangers?

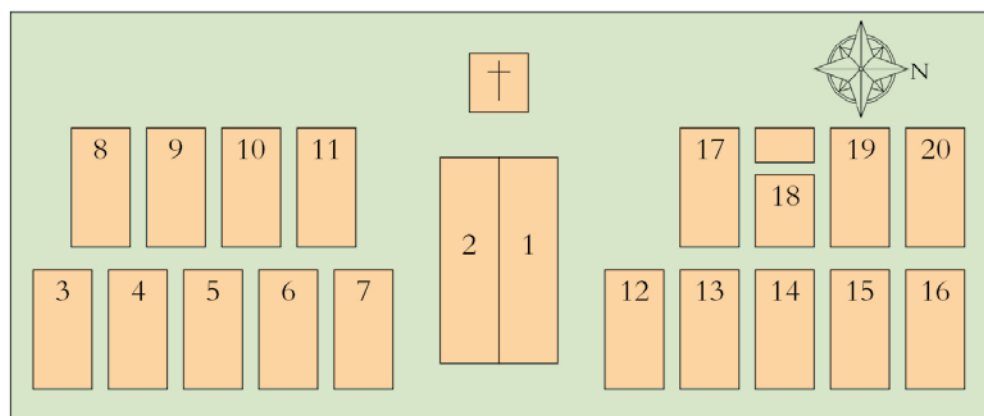
Nog altijd leidt een recht pad met groenbemoest macadam en deeltjes asfalt naar deze rustplaats. Aan de zuidzijde van deze laan staan linden. De eigenlijke begraafplaats bestaat uit een rechthoekig terrein met kruisvormig grindpad en vier perken. Daarvan zijn twee perken belegd met graven, de twee andere zijn onbezet en met gras ingezaaid. Achter het grote centrale graf staat op een gemetselde onderbouw een natuurstenen uitbeelding van Christus aan het kruis. Aan de voet van het monument groeien varens en klimop. De graven zijn alle georiënteerd, hetgeen betekent dat de overledenen met de voeten en in principe ook met het gezicht naar het oosten gericht liggen. Een beukenhaag omsluit het geheel.

Een rondgang over de Hageveldse begraafplaats

(De nummers in de tekst corresponderen met de nummers op de geschetste plattegrond)

1. In domino illustrer ac. rev. dom. Nicolaus Leonardus Antonius **Ammerlaan**. Qui fuit vicarius generalis antea praeceptor subregens et regens seminarii. Natus d. 21 maii 1894. Mortuus d. 16 augusti 1951. Anno tricesimo quinto sacerdotii.
In domino etiam resurrectionem exspectat illustr. ac. rev. dominus Mgr. dr. Cornelius Josephus **Henning** emeritus regens huius seminarii. Natus 31 ianuarii 1897. Mortuus 27 iulii 1985. Sexagesimo quarto sagerdotii. Vita mutatur, non tollitur.

► Schematische plattegrond van de begraafplaats op Hageveld.

▼ *Het centrale dubbelgraf met het beeld van de gekruisigde Christus.*

De eerste die op de Hageveldse begraafplaats ter aarde werd besteld was Nicolaus Leonardus Ammerlaan. Hij stierf in 1951. Voordien overleden er natuurlijk ook Hagevelders. Leerlingen bezweken soms aan longontsteking, tbc of griep-epidemieën. In veel gevallen werden zij in hun geboorteplaats bij hun familie begraven; in enkele gevallen waren deze kosten te hoog of was er anderszins aanleiding de overledene op Hageveld te

twee hellende stenen. De stenen werden geleverd door de firma Troupin uit Haarlem (signatuur rechter voorhoek). Aan de rechterzijde rusten Ammerlaan en Henning, aan de linkerzijde Snelders en Van Rek.

Ammerlaan was voordat hij vicaris-generaal werd eerst praeceptor/leraar (1921-1928), subregent (1928-1934) en regent (1934-1938) van Hageveld. Na de Tweede

houden. Voordat er hiertoe een gewijde locatie op het eigen terrein beschikbaar was, week men uit naar het katholieke deel van de Heemsteedse begraafplaats aan de Herfstlaan, waar voor Hageveld een reservering werd aangehouden. Het is ook later nog voorgekomen dat een leerling hier werd begraven.

Het centrale graf op Hageveld bestaat uit een dubbele tombe met per graf twee bijzettingen. Op de omlopende gemetselde kelderzerk bevinden zich de

Wereldoorlog stond Ammerlaan aan de wieg van het tienjarenplan voor de bouw van vijftig kerken in het bisdom Haarlem, een belangrijke sacrale stap binnen de wederopbouw.

Henning volgde hem in zijn lange regentschap van 24 jaar op (1938-1962). Opvallenderwijs was hij drie jaar eerder dan Ammerlaan subregent (1925-1928). Het grafschrift van Henning 'Vita mutatur, non tollitur / Het leven wordt [door de

▲ In de voormalige Paarse Zaal van Hageveld hingen de portretten van de regenten. Zo ook van Nicolaus Leonardus Antonius Ammerlaan, in 1942 geschilderd door de bekende Haarlemse kunstenaar Otto B. de Kat. Olieverf op doek, h. 74,5 x b. 63,5 cm, links-onder gesigneerd en gedateerd.

dood] veranderd, maar niet weggenomen' komt uit de prelatie van de requiemmiss. Bij leven deed Henning deze requiemmiss vaak zelf en zong dan op de hem kenmerkende wijze het 'Vita mutaturrrrrr, non tolliturrrrrr.' Het grafschrift is zodoende niet alleen een geloofsuitspraak, maar voor de insiders tevens een verwijzing naar de wat pathetisch aangezette zangtrant van Henning. De inscriptie 'etiam resurrectionem exspectat' werd door Henning ontleend aan de tekst van het graf van de Italiaanse beeldhouwer en architect Gian Lorenzo Bernini (1598 te Napels - 1680 te Rome). Dit graf bevindt zich in de S. Maria Maggiore oftewel de Basilica Liberiana, waar Henning het op een Romereis bezocht. De bescheiden uitvoering van het graf van Bernini, dat verder ook gebruikt werd door andere leden van de familie Bernini, staat in geen verhouding tot zijn plaats in de kunst- en architectuurgeschiedenis.

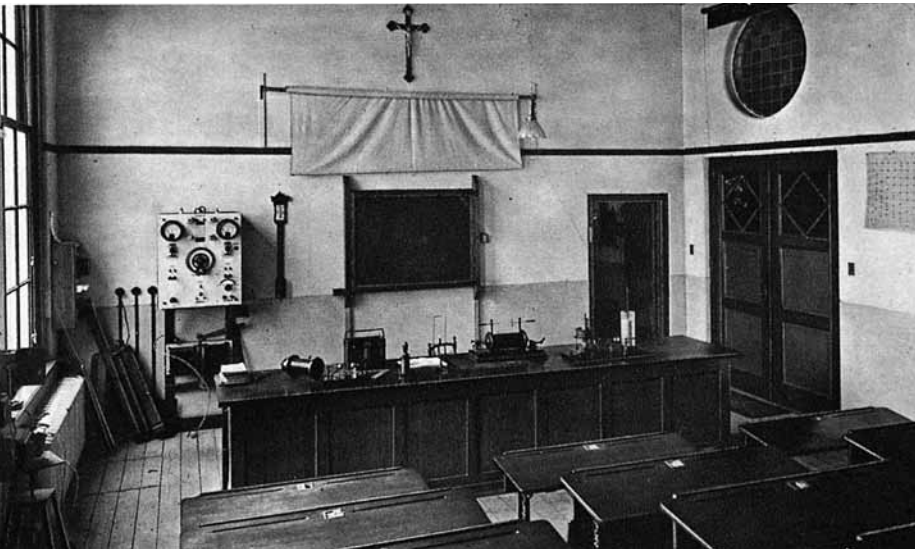
2. Hic quiescit in pace. Cornelius Antonius Maria **Snelders**. Seminarii huius praeceptor. Natus d. 5 decembris 1908. Mortuus d. 29 aprilis 1946. Anno undecimo sacerdotii.

Quiescit etiam sub cruce. rev. dom. J.J.M.A.M. **van Rek**. Praeceptor et oeconomus huius seminarii. Natus d. 19 m. martii 1911. Mortuus d. 29 m. octobris 1958. Anno vicesimo tertio sacerdotii.

Snelders genoot landelijke bekendheid als astronoom van de Leidse sterrenwacht. Als leraar wiskunde (1936-1946) bracht hij zijn leerlingen de beginselen van de kosmografie bij. Hij bediende zich van een sterrenkijker, die hij in een vierkant houten gebouwtje op het oude landje had opgesteld. Een deel van het platte dak was wegschuifbaar, zodat van een heuse Hageveldse sterrenwacht sprake kon zijn. Hij heeft lesgegeven in het natuurkundelokaal tegenover de zij-ingang van de oorspronkelijke aula. De opmerking 'anno undecimo sacerdotii' geeft aan dat hij in het elfde jaar van zijn priesterschap is overleden. Snelders werd eerst in Heemstede begra-

▲ Mgr. dr. C.J. Henning (rechts) met bisschop Jansen van Rotterdam. De bij leven al legendarische Henning bestuurde Hageveld als absoluut heerser. Zijn bijnaam was de Rex (koning). Henning was verder geheimkamerheer van Z.H. de paus en kanunnik van het Kathedrale kapittel.

▲ *Het natuurkundelokaal van Snelders en Van Rek, gelegen tegenover de zij-ingang van de oorspronkelijke aula. Opvallend is de oplopende plaatsing van de schoolbanken, zodat een ieder een goed beeld had van de ondernomen proeven.*

► *De Hageveldse sterrenkijker.*

ven, pas toen met Ammerlaan in 1951 de mogelijkheid zich voordeed vond translatie plaats naar Hageveld.

De sterrenkijker was vervaardigd door de heer P. Meesters (1887-1964) uit Zwanenburg. Een autodidact met slechts lagere school, werkzaam als grondwerker in de bouw, maar met een passie: astronomie. Hij wist een praktische sterrenatlas aan te leggen en handelde tevens in telescopen. Hij zou ze later ook zelf gaan maken.

Van Rek was leraar wis-, natuur- en scheikunde (1938-1958). Daarnaast was hij de econoom van Hageveld. De inscriptie 'anno vicesimo tertio sacaerdotii' verwijst weliswaar eenvoudigweg naar het drieëntwintigste jaar van zijn priesterschap, maar bevat een kleine eigenaardigheid. Tussen vices en imo staat een spatie. Deze hoort daar niet te staan en laat zich mogelijk verklaren door een verkeerde interpretatie door de steenhouwer Troupin van een waarschijnlijk handgeschreven opdrachtbon.

3. Jacobus Antonius Maria **Schmidt**, 15-8-1911 / 13-11-1999. Priester van het bisdom Haarlem.
4. Richardus Wilhelmus Maria **Geraets**, 7-8-1915 / 28-4-1999. Priester van het bisdom Haarlem.
5. Josephus Bernardus Maria **Blankers**, 25-4-1906 / 30-11-1997. Priester van het bisdom Rotterdam.
6. Pastor Martien **Kroeders**, 31-5-1936 / 12-9-1996.

Pastoor Kroeders heeft nooit op Hageveld gewoond, maar had nadrukkelijk de wens te kennen gegeven hier begraven te willen worden.

7. Johannes **Blom**, 3-8-1919 / 28-2-1994. Priester van het bisdom Haarlem.
8. Gerardus Petrus Antonius **Alkemade**, 17-jan-1904 / 26-aug-1988. Em. pastoor en deken van Hoofddorp. F.J.C. **Langelaan**, 11-6-1910 te Pijnacker / 22-5-1937 te Haarlem / overleden 25-8-1995 op Hageveld. Priester van het bisdom Haarlem.

Alkemade deelt het graf met Langelaan; de meeste graven zijn overigens geschikt voor dubbele bijzetting. De derde datum, tussen geboorte en sterven in, heeft betrekking op de priesterwijding. Zoals bij Jacques Bloem (zie grafnr. 12) geeft ook het grafscript van Langelaan aan dat hij op Hageveld is overleden.

9. C.W.J. **Wenneker**, pastoor, 16 jan 1911 / 26 mei 1934 / 10 jan 1986. Wie overwint / hem zal ik te eten geven / van de boom des leven / die staat in de tuin van God.

▼ *Briefhoofd van de firma Troupin. Deze firma leverde het natuursteen voor het centrale graf en zorgde voor de inscripties, inclusief de geestige verhakking bij Van Reks 'vicesimo' (zie grafnummer 2). Troupin leverde ook het hoofdaltaar van de Onze Lieve Vrouw Hemelvaart-kerk aan het Valkenburgerplein. De firma bestaat nog steeds.*

Pastoor C.W.J. Wenneker woonde in de villa 't Clooster (gebouwd in 1873, gestaureerd in 1903), maar was verder geen leraar op Hageveld. Hij was een heerom van Leo Wenneker, die van 1960 tot 1995 als docent klassieke talen aan Hageveld verbonden was.

10. Johannes Prosper Theodorus **Deroy**, natus 7-2-1913 / sacerdos 22-5-1937 / praeceptor linguae Gallicae in seminario Hageveld 1938 / Doctor promotus 1963 / Professor Ultraiecti ab 1966 / obiit 8 julii 1981. Amor per se sufficit.

De vader van Johannes Prosper Theodorus Deroy was loods in Vlissingen. Deroy was van 1938 tot 1966 leraar Frans en keek om als je 'Derrie' riep. Hij promoveerde in 1963 te Nijmegen bij prof.

dr. Christine Mohrmann op een proefschrift over de invloed van Origenes op de heilige Bernard van Clairvaux. Zijn bijzondere specialiteit binnen de Franse taal en letterkunde was het Provençaals. Vanaf 1966 was hij hoogleraar op de Rijksuniversiteit Utrecht. Hij overleed tijdens een congres te Carcassonne. Het grafscript 'Amor per se sufficit / de liefde is op zich voldoende' is ontleend aan de eerste woorden van de tweede lezing van de zogenaamde lezingenreeks op het feest van Bernardus. De latere cisterciënzer abt van Clairvaux werd in 1090 geboren op het kasteel Fontaines bij Dijon als derde van zeven kinderen van Tescelin le Saur en Aleth de Montbar. Hij stierf op 20 augustus 1153 te Clairvaux. Deroy had aanvankelijk zichzelf een uitgebreider citaat van Bernardus gewenst op zijn grafsteen. Jacques Bloem heeft het – te bestemder tijd geconfronteerd met de wens van Deroy – om hem moverende redenen ingekort.

11. J.W. **Bruin**, 20 juli 1913 / 3 juni 1939 / 29 dec 1983. Priester van het bisdom Haarlem en leraar wiskunde op Hageveld.
12. Jacobus Franciscus **Bloem**. Econoom van Hageveld vanaf 1966. 20-11-1929 te Amsterdam / 15-6-1957 / 19-8-1995 te Hageveld. In Te, Domine, speravi; Non confundar in aeternum.

Bloem kwam in 1964 als godsdienst-leraar op Hageveld, maar zou er vanaf 1966 als econoom werkzaam zijn. Bloem was als econoom de opvolger van Theo Straathof, die op zijn beurt de genoemde Van Rek was opgevolgd. Het grafschrift van Bloem 'In Te, Domine, speravi; Non confundar in aeternum' is de laatste regel van het Te Deum, een beroemd Latijns danklied, dat onder meer aan het einde van het veertigereengebied gelezen werd. Het is tevens het eerste vers van psalm 30 en 70 van de Vulgaattekst.

13. Jacques **Andriessen**, 19-okt-1918 / 21-juli-1997. Priester van het bisdom Haarlem.
14. Nicolaas Johannes Marie **van Kan**, 24 mei 1927 / 16 maart 1999. Priester van het bisdom Haarlem.
15. Hendrika **Pen**, 19 maart 1933 / 8 oktober 1999.
Johanna **van Zonneveld**, 2 augustus 1919 / 11 oktober 1999.

Hendrika Pen en Johanna van Zonneveld zijn drie dagen na elkaar begraven in hetzelfde graf. Hendrika was een van de huishoudelijke hulpen (in het Hagevelds jargon aangeduid met 'nimfen') en werkte bij de zusters van Alverna; Johanna van Zonneveld was de huishoudster van pastoor Bartholomeus van der Spek. Toen deze naar Hageveld verhuisde is zij meegegaan. Bart van der Spek heeft haar 10 maanden overleefd en ligt naast haar begraven.

16. Bartholomeus Jacobus van der **Spek**. Emeritus-priester van het bisdom Haarlem. 9-sept-1916 / 18-aug-2000.

17. Johan L.J.M. **Langemeyer**. 13 maart 1908 / 17 december 1932 / 12 maart 1984. Priester van het bisdom Rotterdam.

Johannes Wilhelmus Marie **Straathof**. 9 september 1918 / 29 januari 1996. Bewoner en medewerker van Hageveld sinds 1973.

Langemeyer woonde evenals Wenneker als rustend priester in de villa. Hij deelt het graf met Straathof die vanaf 1973 tot zijn overlijden in 1996 'bewoner en medewerker' was op Hageveld. In zijn jonge jaren werkte hij in een chocolaterie in de Haarlemse Grote Houtstraat en bezorgde in de jaren dertig op zijn fiets bonbons bij de clientèle.

18. Rembertus **Stam**. 20 maart 1921 / 7 juli 1966. Negen jaar heeft hij Hageveld trouw gediend.
Pieter Albert **Lever**. 9 december 1909 / 2 juni 1988.

Het graf met het nummer 18 wordt gedeeld door Rembertus Stam en Pieter Albert Lever. Beide waren knechten op Hageveld. Bertus is de enige met een staande steen.

19. Joseph Petrus Marie **van Adrichem**. 25 november 1918 / 17 februari 1994. Priester van het bisdom Haarlem.
20. Reier Jacobus **van der Steen**. 17 februari 1923 / 13 februari 1994. Priester van het bisdom Haarlem.

Bronnen

M. Bakker, 'Amor per se sufficit. De begraafplaats op Hageveld', in: *Jaarboek Stichting Reünisten Hageveld 2001*, p. 51-58, Heemstede 2002.

H. de Lange, 'De sterrenwacht op Hageveld', in: *Jaarboek Stichting Reünisten Hageveld 2008*, p. 45-47, Heemstede 2009.

K. Veelenturf, 'Mannen in toog met collar, portretten van de regenten van Hageveld', in: *Jaarboek Stichting Reünisten Hageveld 2003*, p. 39-62, Heemstede 2004.

J. van den Wijngaart, 'De laatste monarch op Hageveld: ondoorgrondelijke en eenzaam', in: *Jaarboek Stichting Reünisten Hageveld 2002*, p. 22-39, Heemstede 2003.

Stil toegedekt door het groen

Marloes van Buuren

Een serene begraafplaats in het oude duinbos

In de tijd dat psychiatrische ziekenhuizen nog afgesloten, grotendeels zelfvoorzienende gemeenschappen waren, was het niet ongebruikelijk dat ze hun eigen begraafplaats hadden. Zo ook de Stichting Vogelenzang, nu GGZ inGeest. In het bos ligt daar een klein kerkhof met een handvol graven. Maar verscholen onder het groen is er nog veel meer.

Het postadres van de GGZ inGeest is Rijksstraatweg 113 Bennebroek, een deel van het 39 hectaren grote grondgebied ligt in Hillegom en de oude naam is Stichting Vogelenzang. Van het begin af aan was het een complexe situatie, waarin door grenscorrecties in de loop der jaren wat helderheid is gebracht. Lange tijd lag tien procent van de grond op Vogelenzangs territorium, maar dit deel is in 1972 bij Bennebroek gevoegd. Door een andere grenscorrectie ligt alle bebouwing nu in Bennebroek en hoort daarmee tot de gemeente Bloemendaal. De begraafplaats en het merendeel van het 19 hectaren grote bos liggen op Hillegoms grondgebied.

De gemeente Bennebroek plaatste het gehele complex Vogelenzang in 2007 op de gemeentelijke monumentenlijst. Daaronder vallen een aantal van de eerste gebouwen (het kenmerkende administratiegebouw met de witte letters 'Vogelenzang', de paviljoens Beukenhorst en Lokhorst, de kerk, de voormalige directieketen en de watertoren met bedrijfsgebouw) maar ook het duinlandschap en de landschappelijke aanleg en inrichting van het terrein. Het deel in Hillegom is geen officieel monument maar vormt een onlosmakelijk geheel met de rest.

Het bos is vrij toegankelijk voor wandelaars, maar meestal is het er een oase van rust. Nu dreigt er mogelijk verstoring door de geplande verbindingsweg van de Drie Merenweg (N205) naar de provin-

ciale weg langs de duinen (N206). Eén van de voorgestelde tracés loopt namelijk door dit historische bos met prachtige oude beuken en platanen. Aantasting van het bos en mogelijk ook van de begraafplaats vindt de HVHB buitengewoon onwenselijk. Een terugblik op de geschiedenis van deze plek laat zien waarom.

Lokhorsterduin en Jan van Saanensduin

Bennebroek is ontstaan op de oudste duinen van Kennemerland, de binnenduinen. Het grondgebied van GGZ inGeest ligt op de zandgronden van de meest oostelijke strandwal. Als je er gaat wandelen moet je af en toe aardig klimmen. Het is één van de laatste stukken oorspronkelijk duinbos. Vrijwel overal in de omgeving zijn de duinen afgegraven ten behoeve van zandwinning en bollenteelt. Dit is aan de zuidkant van het bos heel duidelijk te zien: het bos ligt hoog en de bollenvelden liggen een stuk lager. Nergens in de regio is dit cultuurlandschap zo duidelijk zichtbaar.

In 1924 kocht de Vereeniging tot Christelijke Verzorging van Krankzinnigen en Zenuwlijders het terrein aan de Rijksstraatweg om er een nieuwe stichting te bouwen. De in 1884 opgerichte Vereeniging had al psychiatrische ziekenhuizen in Ermelo (Veldwijk, 1886), Zuid-Laren (Dennenoord, 1892), Loosduinen (Bloemendaal, 1895), Renkum (Wolfheze,

▼ *Fragment van de kaart van Floris Tromp uit 1659. Het noorden is links met de 'Wildernis van Heemstede'. Links onder de hofstede 'S Graven Maeden', onderaan 'de Haerlemmer Treck Vaert na Leijden', boven de hofstede de Herenweg en haaks daarop schuin omhoog de Bennebroekerlaan. Min of meer parallel daaraan links de Prinzenlaan. Rechts van het land van 's Graven Maeden loopt het Quade Laantje naar Vogelenzang.*

1907) en Amsterdam (Valeriuskliniek, 1910). In Noord-Holland was behoefte aan een extra ziekenhuis. Het terrein van 'Vogelenzang' had een gemakkelijke verbinding met Amsterdam en was bereikbaar per stoomtram en trein. De grond werd voor vijftig cent per vierkante meter gekocht van de familie Vas-Visser. In de koopakte is sprake van de 'buitenplaats' Lokhorsterduin, met het woord buitenplaats tussen aanhalingstekens. In 1924 stond er namelijk vrijwel geen bebouwing meer, alleen nog een koepel en langs de Leidsevaart de boerderij van Kortekaas. Vroeger was er wel degelijk meer geweest. In 1536 is er voor het eerst sprake van de hofstede 's Gravenmade. Die lag iets noordelijker, maar GGZ inGeest ligt wel op het grondgebied van het vroegere 's Gravenmade. Letterlijk betekent deze naam: het weiland van de graaf. Oorspronkelijk was de hofstede waarschijnlijk eigendom van de graaf van Vogelenzang. In de jaren daarna kwamen de hofstede en het land of delen daarvan in handen van de heren van Bredero, de familie Lokhorst, Adriaan

Pauw, de familie Six en uiteindelijk de familie Vas-Visser. De hofstede zelf is in 1826 gesloopt en het duinmeiershuis op hetzelfde terrein al in 1774. Dit opzichtershuis lag aan het Quade Laantje, de route naar Vogelenzang. Dat laantje liep parallel aan wat nu de Zwarteweg is, maar lag meer naar het zuiden. Het Lokhorsterduin is genoemd naar Gerrit van

▲ *Bericht uit de Nieuwe Leidsche Courant van 15-10-1924.*

Lokhorst, ambachtsheer van Heemstede en Bennebroek, die in 1548 overleed. Lokhorst werd ook de naam van één van de twee eerste paviljoens van de Stichting Vogelenzang.

Alles op eigen terrein

Het duurde na de aankoop in 1924 nog een paar jaar voor er daadwerkelijk gebouwd werd. De nieuwbouw die vanaf 1927 gerealiseerd werd bestond uit het hoofgebouw, links en rechts daarvan twee paviljoens, één voor vrouwen en één voor mannen, en in de zichtlijn van het hoofgebouw de kerk, de centrale keuken, het ketelhuis en de watertoren. Aan de Rijksstraatweg kwam de woning van de geneesheer-directeur.

In 1928 werden de eerste patiënten opgenomen. Er werkten in dat jaar over

kleermakerij, kapper, zelfs in het eigen drinkwater was voorzien. De patiënten werden bij veel bezigheden ingezet en deden vaak zwaar werk: kolen scheppen, werk in tuin en bos, helpen bij de was, schoonmaken en koken. Door het hek om de Stichting Vogelenzang heen waren ze letterlijk afgesloten van de buitenwereld. Bij die besloten wereld hoorde ook van het begin af aan een eigen begraafplaats.

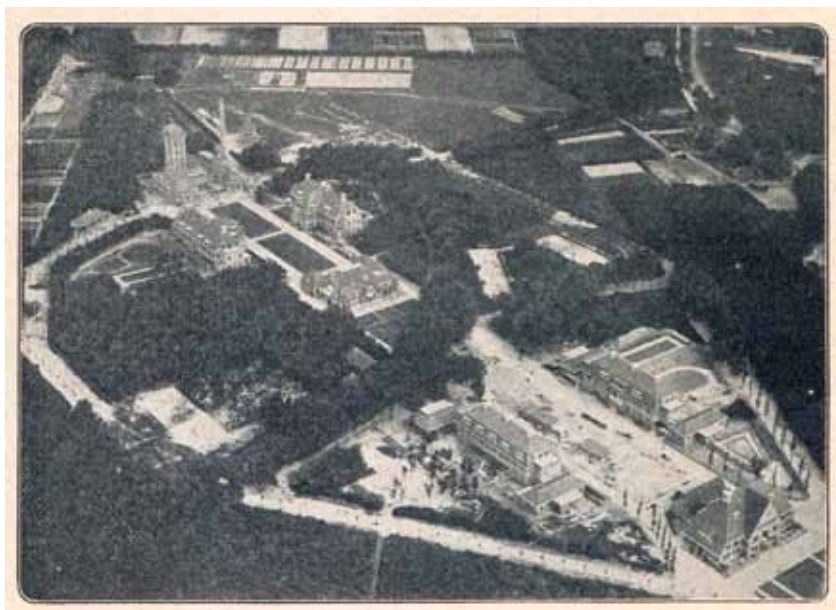
Het opnamebeleid was in die tijd niet regionaal geregeld. Eigenlijk was zelfs het omgekeerde het geval: artsen en familie vonden het beter om de patiënten ver van hun woonplaats onder te brengen. In 'Vogelenzang' kwamen ze vaak uit de noordelijke provincies en daar werd ook personeel geworven. Mede door die afstand kregen veel patiënten nauwelijks of geen bezoek. Als dan, vaak na een langdurig verblijf in de inrichting, een patiënt overleed, was de familie meestal zo weinig betrokken dat begraven bij de instelling zelf voor de hand liggend was. Wel gebeurde het dat familie later alsnog de dode elders liet herbegraven. Anders was dat voor het personeel. Degenen die er voor kozen bij Vogelenzang begraven te worden hebben dat juist gedaan vanuit een grote betrokkenheid bij hun werk en de patiënten.

Kisten van bomen uit het eigen bos

De begraafplaats ligt in het zuidelijk deel van het bos op een stille verscholen plek, waar toen (en ook nu nog) geen andere activiteiten plaats vonden.

Het voor de begraafplaats gereserveerde terrein was 56 bij 126 meter groot, zo'n zevenduizend vierkante meter. Daarvan was een deel van 22 bij 26 meter bestemd voor personeel en directieleden en hun familie. De grootte van het terrein geeft al aan dat het om een aanzienlijk aantal graven gaat. In totaal zijn hier in de loop der jaren 656 mensen begraven, van wie 609 patiënten.

Het is niet toegestaan iemand te begraven zonder dat je daartoe bevoegd bent. Voor iedere begrafenis moest eerst

▲ Luchtfoto van de KLM uit De Prins van 22-9-1928, een week na de officiële opening van de Stichting Vogelenzang. Linksboven zijn de groentetuinen te zien, helemaal links langs Leidsevaart.

het hele terrein 11 verplegers (4 gediplomeerd), 17 verpleegsters (2 gediplomeerd) en ongeveer 30 man overig personeel. De visie op de verpleging van psychiatrische patiënten was geheel anders dan nu en dat geldt ook voor de manier waarop de instelling ingericht was en gerund werd. Voor een heel groot deel was de Stichting Vogelenzang zelfvoorzienend. Er waren een boerderij met een varkensmesterij en een groente- en moestuin, een wasserij, schoenmakerij,

► De timmerwerkplaats.

toestemming verleend worden door een ambtenaar van de burgerlijke stand. De begrafenissen werden helemaal binnen de instelling zelf verzorgd. Het graf werd gedolven, de kist werd gemaakt in de eigen timmerwerkplaats, vaak zelfs van bomen uit het eigen bos, en de dominee van de instelling leidde de uitvaart. Vogelenzang moest een begraafboek bijhouden, een eenvoudige administratie van de begraafplaats. Dat gebeurde in een simpel schrift met op het etiket de vermelding 'Graftschrift'.

De eerste begrafenis die daarin genoteerd staat was op 6 september 1928. De begraafplaats was toen nog niet eens officieel in gebruik genomen. De laatste patiënt is begraven in 1965. In dat zelfde jaar is besloten om de begraafplaats voor patiënten te sluiten, aangezien het steeds ongebruikelijker werd dat patiënten op het terrein van de instelling begraven werden. Het opnamebeleid was inmiddels wel regionaal gericht en de nu meestal ook veel meer betrokken familie koos er meestal voor hun verwanten zelf te laten begraven.

In totaal zijn in een periode van 37 jaar 609 patiënten begraven, met een onderbreking in de laatste drie oorlogsjaren, toen alle gebouwen gevorderd waren en de patiënten elders in het land ondergebracht waren. Gemiddeld zijn dat 17 à 18 mensen per jaar, een niet onaanzienlijk

aantal. Daarbij moet bedacht worden dat het aantal patiënten veel hoger lag dan tegenwoordig, zo'n zes- à zevenhonderd, en dat mensen vaak langdurig en dus ook tot op hoge leeftijd in de instelling bleven.

Sluiting van het patiënten-deel

Nadat in juli 1965 besloten was het patiëntendeel van de begraafplaats te sluiten duurde het nog jaren voordat er iets gebeurde. In 1971 kwam het bestuur van het ziekenhuis erachter dat ze de sluiting volgens de Wet op de lijkbezorging officieel aan de gemeente hadden moeten melden. In overleg met nabestaanden en instanties was al besloten om niet tot ruiming over te gaan, maar tot het afdekken van de graven. Het feit dat de meeste graven nooit bezocht werden en dat er voor onderhoud weinig of geen middelen waren zal meegespeeld hebben bij deze beslissing.

De grenzen van de begraafplaats werden gemarkeerd met betonnen paaltjes, er werd een plattegrond gemaakt met daarop aangegeven de precieze ligging van alle graven met de nummers die verwijzen naar de namen en nummers in het Graftschrift. Ook werd aangegeven welk deel van de begraafplaats behouden zal blijven voor het begraven van

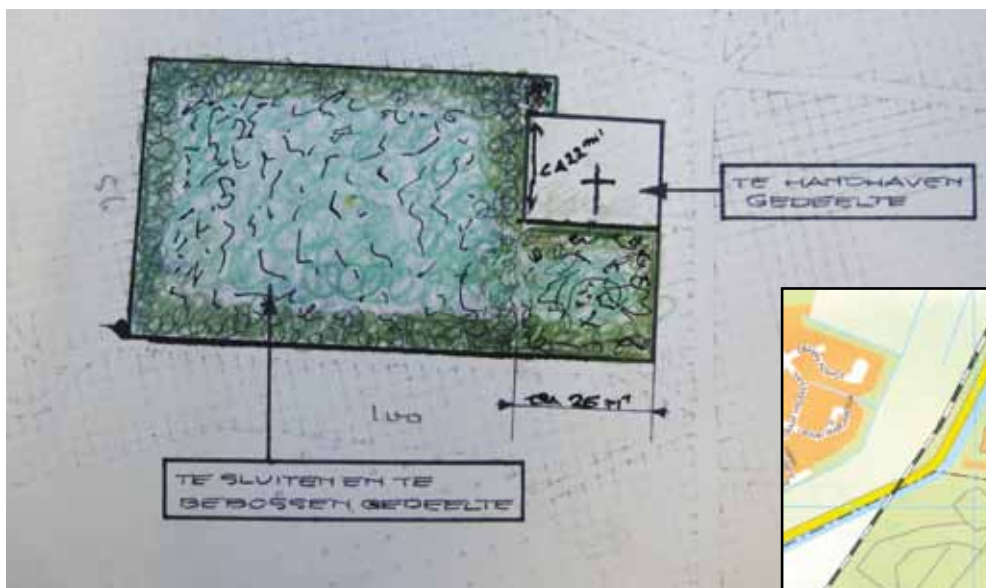
► Enkele graven op het personeelsdeel met op de voorgrond het graf van predikant Samuel Johannes Dokter en zijn vrouw.

personeelsleden en hun gezinsleden. Deze tekening werd met begeleidende brief op 21 juli 1971 aan de gemeente verzonden.

Vroom Tuin- en Landschapsarchitectuur uit Glimmen maakte een beplantingsplan. De graven werden ongemoeid gelaten, de weinige zerken en

markeringstekens werden plat gelegd, en nadat er een laag aarde over de graven was aangebracht werden er bomen en struiken geplant. Nu, veertig jaar later, is dit deel van de begraafplaats opgegaan in het omringende bos en zou niemand vermoeden wat daar stil verborgen ligt.

▲ De begraafplaats op de kaart die in 1971 getekend werd. De begraafplaats ligt ten zuidwesten van het hoofdgebouw, in de zuidwestelijke punt van het terrein. Op de nieuwste officiële gemeentepplattegrond van Heemstede en omgeving (31^e editie 2011) staat nog het volledige oppervlak van de begraafplaats getekend. Het personeelsdeel ligt in de noordwestelijke punt.

Het personeelsgedeelte

Het personeelsgedeelte van de begraafplaats is maar klein. Het wordt omringd door een taxushaag en heeft een eenvoudig hek als toegang. Niet veel personeelsleden hebben er voor gekozen om hier begraven te worden. In totaal zijn er 47 mensen begraven en dat is inclusief partners en een aantal kleine kinderen. Toch is het heel goed voorstelbaar dat mensen die hun werkzaam leven hier doorgebracht hebben deze prachtige plek als laatste rustplaats wilden. De eerste dominee van de Stichting Vogelenzang, ds W.W. Smit, is er in 1935 begraven en de eerste geneesheer-directeur, A.J. de Blinde, in 1939. Veel later onder anderen in 1983 H.W.G. Stöfseel, de zesde geneesheer-directeur in successie, in 1984 J.H.

▼ *Het graf van verpleger Pieter Geerse.*

Bronnen

- Mr. J.W. Groesbeek, *Bennebroek, beeld van een dorpsgemeenschap*, 1982.
Maarten Verkaik, 'Een stille verscholen begraafplaats', *HeerlijkHeden*, nummer 113, p. 167-170
Funenaire cultuur, Bollenstreek, 'Bennebroek: Begraafplaats Vogelenzang', pag. 34-35
Maarten Roggeveen, *Hoe het was*, 1996.
Jubileumnummer van 'Vogelvlucht', tijdschrift van het Instituut voor Geestelijke Gezondheidszorg Vogelenzang bij het 70-jarig bestaan, 1998.
Gemeente Bennebroek, Bestemmingplan de Geestgronden, december 2008.
www.nietdoorhetbos.nl
Met dank aan Martin Pulleman, Jürgen Oostermeier en mevrouw A. Kinsbergen.

Jimink, geestelijk verzorger en psychotherapeut en in datzelfde jaar Gerardus Roode, echtgenoot van Saakje Mellema (zij waren 'huisvader en huismoeder' van paviljoen Iepenhorst).

De eerste die op het personeelsdeel begraven werd was in januari 1931 de verpleger Pieter Geerse. Hij was pas 19 jaar oud en kwam door een ongeluk om het leven. Hij fietste met zijn broer, ook verpleger bij de Stichting Vogelenzang, in Heemstede op de Herenweg. Een auto van de Bataafse Petroleummaatschappij die de weg overstak verloor door een uitwijkmanoeuvre een vat benzine en daar werd Pieter Geerse door getroffen. Op zijn grafsteen staat: 'Ter nagedachtenis aan broeder Pieter Geerse, geboren te Vrouwenpolder 10 dec. 1911, overleden door auto-ongeval te Heemstede 2 jan. 1931. Zijn sterven was gewin. Het personeel.'

Het Graftchrift eindigt met de aantekening van een begrafenis in 1993, maar daarna zijn nog twee personen begraven, de laatste in augustus 2009. Er zijn nog enkele personen die de toezegging hebben ook daar begraven te mogen worden. In 2010 is de periode waarin dit nog kan met tien jaar verlengd en dat was definitief voor de laatste keer. Na 2020 kan er dus niemand meer begraven worden. Volgens de Wet op de lijkbezorging moet de begraafplaats na de laatste teraardebestelling nog twintig jaar onaangeroerd blijven. Op dit moment is dat dus tot 2029, maar als er nog begrafenissen plaats vinden kan dit maximaal 2040 worden.

Dat wil niet zeggen dat er na die termijn automatisch geruimd zal worden. Dat is aan degenen die daar tegen die tijd over moeten beslissen. De begraafplaats verdient het gerespecteerd te worden en met zorg bewaard. Samen met het bos maakt de dodenakker een onlosmakelijk deel uit van de psychiatrische inrichting Vogelenzang. Het zou doodzonde zijn als dit bijzondere voorbeeld van funerair erfgoed in onze omgeving zou worden aangetast.

Details die het karakter bepalen

Marloes van Buuren

Bijzondere elementen in Heemstedse interieurs

Heemstede is met z'n vele huizen uit de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw rijk aan glas-in-lood. De warme kleuren en fraaie motieven geven die huizen een heel eigen charme. Achter de voordeuren verbergen zich vaak nog veel meer fraaie details. Een kleine keuze uit dat al dat moois laten we hier aan u zien.

Amber, robijnrood en aquamarijn; transparant en opaal, kathedraal (met structuur) en iridescent (olieachtig): het vocabulaire van het materiaal voor glas-in-lood is al net zo mooi als het product zelf. Vele honderden huizen in Heemstede zijn ermee opgeleverd, soms alleen in de bovenlichten en de suitedeuren, vaak ook in grote ramen in het trappenhuis en op andere plekken. En al is

er in de jaren zeventig heel wat gesloopt, in veel van die huizen is het gelukkig bewaard gebleven. De prachtige kleuren en motieven laten zich het best van binnen uit bekijken, tegen het licht in. In deze bijdrage laten we een paar mooie voorbeelden in Heemstede zien, alle in particuliere huizen en in één geval de bewaard gebleven ruiten van een winkel.

Veel minder vaak komen we in particuliere huizen gebrandschilderd glas tegen. Bij deze bewerkelijke en dus dure techniek gebruikt men emailverf van glaspoeder met een metaaloxijde. Om ermee te kunnen schilderen wordt er een bindmiddel aan toegevoegd. Het beschilderde glas gaat in een oven met een temperatuur van ongeveer 600 graden Celcius. Het bindmiddel brandt weg en het poeder versmelt met de ondergrond tot een slijtvaste decoratie.

Breitnerweg 8

De villa aan de Breitnerweg 8 met z'n rieten kap en op de begane grond muren van Limburgse keien is in 1952 aan het Spaarne gebouwd. Binnen gaat een smeedijzeren wenteltrap vanuit de hal naar de eerste verdieping. In het trappenhuis zit een glas-in-loodraam met een gebrandschilderde voorstelling van Christoffel die Jezus op z'n schouder de rivier over draagt. Het raam is gemaakt door de Haarlemse glazenier Frans Balendong. Op de achtergrond zijn meeuwen en twee zeilschepen afgebeeld.

Christoffel is in de katholieke en orthodoxe kerk de patroonheilige van alle reizigers. Balendong maakte ook kerkramen voor de OLV Hemelvaartkerk in Heemstede en voor de Sint Jozefkerk in Bennebroek.

Bouw bureau J.E. Baalbergen & A. Volkers

In de jaren twintig en dertig was het bouw bureau van J.E. Baalbergen en A. Volkers een belangrijke naam in Heemstede. In totaal bouwden zij in die periode 178 huizen. Ze staan vooral aan de Heemstedse Dreef, in de Schilderswijk (met name de Jan van Goyenstraat, Jan Miense Molenaerplein en Rembrandtlaan), de Raadpensionarissenwijk (met name de Van Slingelandtlaan, Antonis Duycklaan en Van de Spiegel- laan) en ook aan de Lanckhorstlaan en

Zandvoortselaan. Hoewel het bureau in Heemstede met een kleine twintig verschillende architecten werkte, lijken toch veel van die huizen op elkaar. Ze zijn gemetseld van roodbruine hand- vormbakstenen, hebben een pannendak met overstek en één of meer dakkapellen en binnen een granito vloer in gang en keuken, natuurstenen platen bij haarden en vensterbanken, kamers en suite en altijd gekleurd glas-in-lood.

In de Van Slingelandtlaan zijn maar liefst 16 van de 24 huizen gebouwd door Baalbergen en Volkers. Nummer 9 uit 1930 was het huis waar Jan van Baalbergen zelf ging wonen en waarin ook het kantoor van het bouw bureau gevestigd werd. In het zijraam naast de voordeur liet hij een glas-in-loodraam aanbrengen met twee ovalen waarin een metselaar

◀ ▲ ▼ Van Slingelandtlaan 9.

en een timmerman zijn afgebeeld. Ook kregen nummer 9 en nummer 7 elk een bijzondere tegelmozaïek.

Van Merlenlaan 40

Baalbergen en Volkers bouwden aan de Van Merlenlaan twee huizen, nummer 11 en nummer 40. Nummer 40 van architect C. de Groot is gebouwd in 1928.

◀▲
Van Merlenlaan 7.

◀▲▼ *Van Merlenlaan 40.*

De bijzonder mooie glas-in-loodramen in het trappenhuis zijn gesigeneerd: 'De Vonk' Heemstede. Atelier De Vonk van Nico Schrier en Huib de Ru begon in 1923 in Heemstede op het adres Spaarnzichtlaan 13. Later verhuisden ze naar de Rozenstraat 3 in Haarlem. Schrier maakte ook glas-in-loodramen in de Dreefschool (1930; sinds 1986 het bibliotheekgebouw) en voor gebouwen van de Flora in 1935. Van Merlenlaan 40 heeft behalve het glas-in-lood in de hal nog een heel mooie tegelvloer, een zogenaamde krakelingenvloer, die we in *HeerlijkHeden* 143 al eens lieten zien.

Van Merlenlaan 7

Villa Welgelegen aan de Van Merlenlaan 7 is in 1909-1910 gebouwd naar ontwerp van J. van den Bosch jr., timmerman en aannemer uit Hillegom. Het is een gemeentelijk monument en in de omschrijving daarvan door Bureau Polman staat onder meer: 'Het pand is gebouwd in een eclectische trant waarbij een keur aan ambachtelijke details is toegepast. Het interieur heeft in de afwerking (stucplafonds, geëst glas) decoraties in

▲ ▼
Van Merlenlaan 7.

een versoberde Jugendstiltrant. De villa is zowel van buiten als van binnen geheel gaaf behouden gebleven.

Vanaf de straat zijn de details aan de buitenkant te zien, zoals de zwartglazen plaat met de naam Welgelegen. Binnen mochten wij een aantal mooie dingen fotograferen, zoals de terrazzovloer met

bloemmotieven, de geëtste ruiten met Jugendstil motieven in de deuren van het tochtportaal, de betegelde lambrisering en ornamenten aan de plafonds.

Slijterij 't Raedthuys

Aan de Raadhuisstraat 46 waar al vele jaren Herenmodehuis Schulte gevestigd is, zat vroeger slijterij 't Raedthuijs. In een advertentie van 1931 is het winkel-pand van F.H. Kluën afgebeeld, rijkelijk voorzien van glas-in-lood. Het opschrift op de deur luidt: 'Slijterij 't Raedthuys, Gedestilleerd, Likeuren, Wijnen'. Boven de grote etalageruit zitten acht glas-in-loodramen en de etalage zelf is binnen ook weer door glas-in-lood van de winkel zelf afgescheiden. Zoon Egbert Kluën zette de zaak voort en toen de ramen na een verbouwing verwijderd waren zette hij ze thuis op zolder. Na zijn overlijden hebben zijn schoonzoon J. van der Molen en zijn vrouw ze meegenomen en als

voorzetramen geplaatst in hun woning aan de Ir. Lelylaan in Heemstede.

Wij zijn verrast door zoveel moois en de bereidwilligheid van een aantal van onze leden en anderen om in hun huis foto's te laten maken. Wij willen heel graag in de toekomst nog meer laten zien, niet alleen uit Heemstede maar ook uit Bennebroek. Wij roepen u dan ook op contact op te nemen met Theo Out, als hij bij u thuis mag komen fotograferen of als u hem in contact kunt brengen met anderen waar dat mag. (th.a.out@planet.nl, 023 - 528 8742)

In deze bijdrage hebben we nog niet alle reacties die we kregen verwerkt. Die volgen in onze komende nummers.

▼ ► *Slijterij 't Raedthuys.*

'T RAEDTHUIJS

Handel in Binnen- en Buitenlandsch
Gedistilleerd en Likeuren
Wijnen, Limonades
en Bronwateren
Iso-Barometrische Bierfapinrichting

Raadhuisstraat 46 - Heemstede
Telefoon 28264
Aanbevelend.
F. H. KLUËN

Bronnen

J.E. Baalbergen, *Bouw bureau J.E. Baalbergen & A. Volkers, Het relaas van een bouw bureau in de jaren twintig en dertig*, 1993.

Hans Krol, 'Glas-in-loodramen van Flora 1935 in Canada aangetroffen' in *HeerlijkHeden* 93, 1997. www.rijksmuseum.nl voor de omschrijving van gebrandschilderd glas.

Met dank aan mevr. S.M. Metzelaar-Spee, mevr. M. Kruier, G. Bettink, J. van der Weiden en J. van der Molen.

Hans Krol maakte een overzicht van het glas-in-lood en gebrandschilderd glas dat in Heemstede en Bennebroek te vinden is in openbare gebouwen en van de glazeniers en kunstenaars die daarbij betrokken waren. Deze gegevens vulde hij aan met gegevens over glas-in-lood en gebrandschilderd glas bij particulieren. U vindt dit overzicht als bijlage op onze website www.hv-hb.nl.

Illustratieverantwoording

Anton Koster, gewaardeerd schilder van bloembollenvelden

- Blz. 7: collectie HVHB, foto Theo Out
Blz. 8: foto Theo Out
Blz. 9: kunsthandel Simonis en Buunk
Blz. 10: Noord-Hollands Archief
Blz. 11: Oprechte Haarlemse Veiling
Blz. 12: *Haarlem's Dagblad*, 14 mei 1926

De onbekende laatste jaren van minister en dominee Syb Talma

- Blz. 13: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
Blz. 14: overgenomen uit De Hoop | Bornebroek, A.S. Talma. *De rode dominee*, 2010
Blz. 17: Noord-Hollands Archief
Blz. 18: Archief A.S. Talma, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), Vrije Universiteit Amsterdam (collectie nr. 308, 53)
Blz. 19: *ibid* (38)
Blz. 21 (midden): Nationaal Archief/Spaarnestad Photo
Blz. 21 (onder): Noord-Hollands Archief, foto's Jos Fielmich

Rijwielfabrikant Heemskerk aan de Koediefslaan

- Blz. 23-29: collectie Nico Heemskerk

Onbekend Mariënheugel, maar de wereld daarachter

- Blz. 31: foto Theo Out
Blz. 32, 34 en 35: collectie Zusters Augustinessen van Heemstede
Blz. 33: Noord-Hollands Archief
Blz. 36: foto Cees Peper

'Le petit paradis du cher Benn'brock'

- Blz. 37 (links), 40 (midden en onder), 46 (boven): foto's Theo Out
Blz. 37 (rechts), 43, 44 (onder), 45 en 46 (onder): foto's Marga van der Wel
Blz. 38: overgenomen uit Henriëtte Laverman-Hoogervorst, Marga van der Wel-Boers, Luuk Dronkert, *Klooster St Lucia, een stukje paradijs in Bennebroek*, 2006, blz. 40
Blz. 39, 40 (boven) en 44 (boven): Katholiek Documentatie Centrum/KLIB, Nijmegen
Blz. 42: KLM luchtfoto, knipsel collectie HVHB

Bocciofila: Italiaanse balsport in Heemstede

- Blz. 47-49: collectie Bocciofila
Blz. 50: foto's Marloes van Buuren

Nieuwe vondsten uit het archief van Hendrik Albertus van den Eijnde

- Blz. 51, 53, 55, 56 (boven): particuliere collectie
Blz. 52: foto's Theo Out

- Blz. 54: Han van Gool
Blz. 56 (midden): Servé Minis

Een kosmopolitische kameleon in Heemstede: architect Jan Stuyt

- Blz. 57: overgenomen uit Goudeau & van der Linden, *Jan Stuyt (1868-1934): een begenadigd en dienend architect*, 2011, blz.12
Blz. 59: overgenomen uit *Architectura* 14, 1906, blz. 122
Blz. 60 (boven) en 61: collectie HVHB
Blz. 61: Noord-Hollands Archief, foto Jos Fielmich
Blz. 62: Noord-Hollands Archief
Blz. 63 (links): collectie Kees Veelenturf
Blz. 63 (rechts): foto Kees Stokman
Blz. 64: gemeente Heemstede

Het terrein van het landgoed Bosch en Hoven na 1921

- Blz. 65, 68 en 69: Noord-Hollands Archief
Blz. 66: collectie HVHB
Blz. 68: foto Theo Out

De familie Baruch, de Heemsteedse joden en de Holocaust

- Blz. 71: Noord-Hollands Archief, Gemeentebestuur Heemstede, inv. nr. 671
Blz. 72, 73: Joods Historisch Museum
Blz. 74, 75, 77: Noord-Hollands Archief

Rusten op Hageveld

- Blz. 79: tekening Michel Bakker
Blz. 80: foto Theo Out
Blz. 81 (links): foto Sjaak Henselmans
Blz. 81 (rechts): collectie Peter Martens
Blz. 82 (boven) en 83: collectie Plantage Zorg en Hoop
Blz. 82 (onder): foto Hillebrand de Lange

Stil toegedekt door het groen

- Blz. 86 (boven): *Nieuwe Leidsche Courant*, 15-10-1924 (leiden.courant.nu)
Blz. 86 (onder): Noord-Hollands Archief
Blz. 87: KLM luchtfoto, knipsel collectie HVHB
Blz. 88: overgenomen uit Maarten Roggeveen, *Hoe het was*, 1996, blz. 11
Blz. 89 (boven) en 90: foto's Marloes van Buuren
Blz. 89 (links): kaart GGZ inGeest
Blz. 89 (rechts): fragment officiële gemeenteplattegrond Heemstede en omgeving, 2011

Details die het karakter bepalen

- Blz. 91-94, 95 (boven): foto's Theo Out
Blz. 95 (onder): foto's Jaap van der Molen

Afbeelding voorzijde omslag

- A.L. Koster, 'Boeren aan het werk in een bollenveld', zie ook blz. 11